

Агатангел Кримський та витворена навколо нього міфологія: історико-антропологічне дослідження

Олена Романова

Постать Агатангела Кримського – багатогранна, вона завше притягує до себе увагу, адже він творив в багатьох площинах відразу: був поетом, письменником, науковцем, при цьому дослідником в декількох галузях відразу, він був спеціалістом в галузі слов'янських мов, насамперед української, як і російської, етнографом та сходознавцем. При цьому в сходознавстві він також був рідкісною постаттю, навіть унікальним поєднанням в одній особі трьох сходознавчих спеціальностей: тюркології, арабістики та іраністики. Був він ще й організатором науки, одним із творців Української академії наук, а також політичним діячем, який відстоював політичне українство та ідею української держави.

Про нього є численна бібліографія, яка обіймає статті та монографії про різноманітні аспекти його професійної діяльності, життя, та уводить у науковий обіг масу архівного матеріалу, зокрема у виданому в 2016 р. бібліографічному покажчику робіт самого академіка та робіт про нього, зафіксовано 796 позицій (від 1333 по 2128)¹, що відображають роботи різними мовами; з того часу кількість цих робіт ще зросла. Разом з тим, надзвичайно мало робіт синтезуючого характеру, в яких була б здійснена спроба комплексного представлення особистості Агатангела Кримського, як науковця і як людини. До таких робіт належить, насамперед, монографія Соломії Павличко, видана в 2000 р., новаторський та ґрунтовний аналіз, де авторка намагалась охопити всі аспекти особистості А. Кримського, і показати його і як поета, і як письменника, і як науковця, і як людину². Цей твір здійснив величезний вплив на тодішнє інтелектуальне середовище пострадянської України. Власне, він був бомбою, що розірвалась у патріархальному, переважно, за своїми звичками, світоглядом та цінностями суспільстві, викликаючи неоднозначну реакцію — від захоплення до несприйняття. Адже монографія представила особистість, що має іншу, нетрадиційну сексуальну орієнтацію.

Кримського витягнули як ікону модерної української літератури, особу, яка мала шокуєче модерний погляд на світ, настільки ж радикальний та відмінний від погляду попередніх та оточуючих його літераторів, наскільки ра-

¹ А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик / ред. кол.: Ю. М. Кочубей (голова), О. В. Богомолов, О. Б. Бубенок та ін.; упоряд.: О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. К., 2016. С. 154–216.

² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. К., 2000.

дикальними та відмінними були погляди на світ Оскара Уальда, і проголошувала ідею «любові, що не сміє себе назвати», чи не до самого Оскара Уальда. Також було сконструйовано «складний світ» іншої сексуальної ідентичності, на основі власних авторських уявлень, яким саме має бути світ особи із іншою сексуальною орієнтацією. Книга витримала перевидання в 2001, і потім в 2016 р., і стала чинником, що сформував мейнстрім у напрямку вивчення творчості А. Кримського, оскільки багато-хто більше не бачив у ньому ні науковця, ні організатора науки, бачили насамперед гомосексуаліста, істерика, та «психічно нестійку особистість», бо саме так було реконструйовано «внутрішній світ» А. Кримського: «Перед читачем постає не велетень духу і розуму, а слабка, психічно нестійка особистість», як схарактеризував образ, що постав із твору С. Павличко, рецензент перевидання цього твору від 2016 р. О. Кисельов¹.

Разом із новою, провокативною темою, в україномовний дискурс було закинуто серію стереотипів про те, як мають вести себе і що мають відчувати люди іншої орієнтації. Звісно, що сама спроба поставити такі питання є похвальною, але «реконструкція» внутрішнього світу, сподівань, страхів та переживань була здійснена дещо однобоко, з намаганням показати гомосексуалів як власне не зовсім нормальних людей, а радше збоченців, які тільки і думають, що про секс та свою ненормальну ніби то орієнтацію, і у яких саме сексуальних потяг вирішує все і впливає на все, на всі їх вчинки та, навіть, на політичні переконання. Зокрема, бажачучи показати Агатангела Кримського гомосексуалістом, С. Павличко вважала, що у пакеті з гомосексуалізмом має обов'язково йти неприязнь гомосексуалістів до жінок, до матері, як і такі стереотипи, що гомосексуалісти насправді збоченці, і мають мати потяг до всіх чоловіків, які трапляються на їх шляху, на відміну від «правильних» гетеросексуалів, які керуються індивідуальним вибором, і яким хтось із протилежної статі викликає сексуальний потяг, а хтось ні. Звідси намагання підглядіти за тим, що він робив у власній спальні, дофантазуючи про те, що не вдалось побачити та пошуки можливих об'єктів його захоплень, ґрунтовані на різних припущеннях та маніпуляціях із джерелами.

Основою для реконструкції світу людини із іншою, не гетеросексуальною орієнтацією став психоаналіз З. Фрейда. Але наукова спадщина Фрейда уже років з п'ятдесят, після різних дебатів та обговорень, була визнана світовою психологією та психіатрією, як дещо застаріла в багатьох моментах, а її окремі твердження не піддаються емпіричній верифікації, і тому не можуть сприйматися як науково обґрунтовані. Зокрема, тому, що читати про проблеми сексуальної орієнтацію у творах Фрейда можна лише у парі із роботами, в яких відкориговано його фаллоцентризм та патріархальні погляди на низку проблем².

¹ Кисельов О. «Соломія Павличко. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського». <https://m.krytyka.com/ua/reviews/natsionalizm-seksualnist-orientalizm-skladnyy-svit-ahatanhela-krymskoho> [Електронний ресурс], [доступ 09.08.2020].

² Див. зокрема: Ненсі Ходоров (Chodorow N. *Femininities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond*. Kentucky 1994). Бібліографія насправді набагато ширша.

Адже Фрейд, який хоч і вважав, що гомосексуалізм – не хвороба, але вважав його відхиленням від норми, яке формується на певному етапі розвитку сексуальності людини, і яке приводить в результаті, до неможливості відчувати лібідо та виконувати «нормальний» статевий акт із партнером протилежної статі. Фрейд вніс в психоаналіз низку стереотипів щодо психології гомосексуалістів, які виростили із його бачення природи потягу до іншої статі¹. Зокрема, Фрейд вважав, що гомосексуалісти мають боятися протилежної статі, і що чоловіки гомосексуали мають негативно ставитись до матері, бо вони мають сильну фіксацію на постаті матері, вони усвідомлювали свою «неповноцінність» і покладали за це вину на матір. Ці всі думки вже давно спростовані сучасними психологічними та гендерними студіями, але саме вони стали основою для конструювання «складного внутрішнього світу» А. Кримського.

Якщо літературознавець може собі дозволити фантазії про життя, погляди, сприйняття життя, внутрішній світ, чи навіть наявність якихось фактів в біографії письменника (і науковця) лише через фрейдистський психоаналіз та інтерпретації робіт, написаних письменником (науковцем), і не вдаючись до ретельного вивчення якраз архівних матеріалів, що стосуються життєвого шляху, то історик, який досліджує біографію науковця, письменника чи будь-якої людини, таке робити – зась. Якщо звісно, він хоче написати академічну роботу, а не белетристичний роман, де окремі правдиві факти будуть намішані з різними інтерпретаціями, заради цікавого для слухачів сюжету. Історик має йти від інформації, яку дають історичні джерела, і встановлювати зв'язки між якимись двома фактами, чи їх типологічну належність лише на основі документалізації цих зв'язків, чи їх тотожності джерелами, а не на основі позірної подібності якихось явищ, чи описів чогось у двох літературних творах, чи свого «а я так бачу».

Насамперед, варто зазначити, що питання сексуальної орієнтації – та сексуальної ідентичності особи – завжди має дуже індивідуальний характер. Історики, психологи чи антропологи, які займаються гендерними студіями, можуть писати дослідження про різні сексуальні практики, сексуальні ідентичності та про історію конструювання цих ідентичностей різними соціумами в різні історичні періоди. Але, при спробі «реконструювати» індивідуальні сексуальні ідентичності для окремих осіб, треба виходити із того, що індивідуальні досвіди людського життя завжди неповторні, і не завжди вони вписуються в якісь усталені стереотипи сприйняття тієї чи іншої сексуальної ідентичності, які сконструйовані сучасними дослідниками гендерних студій.

Основою ідентифікації є власне самоідентифікація особи, тому напевно встановити сексуальну ідентичність осіб, які жили колись, можливо лише за умови, що вони самі про неї якось заявляли і є цьому підтвердження, чи що є підтвердження від інших осіб, щодо їх сексуальної орієнтації, чи якихось

¹ Drescher J. «A history of homosexuality and organized psychoanalysis». *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*. 2008. Vol. 36 (3). P. 443–460; Nicolosi J. «What Freud Really Said About Homosexuality – And Why». *Journal of Human Sexuality*. 2016. vol. 7. P. 24–42.

сексуальних практик, наприклад, що вони перебували у певних зв'язках з кимось, що далеко не завжди збігається із орієнтацією, до речі, як і не завжди свідчення про інші орієнтації якоїсь особи в минулому є беззастережними та надійними.

Це не кажучи про те, що щодо людей, які жили за інших історичних епох, в розпорядженні історика (як іншого дослідника) часто інформація недостатня, двозначна чи непевного характеру. Це стосується і Агатангела Кримського, матеріали, доступні нині для дослідження, дають змогу говорити, що про нього інші люди говорили як про особу гомосексуальну, або такого, що мав такі практики, в тому числі в неоднозначних контекстах, які можна трактувати і як спосіб розправи через наклеп¹. Але, тим не менше, сексуальні практики не завжди співпадають із сексуальною орієнтацією, і тут дуже цікаве явище – різні матеріали дають можливість визначити його сексуальну ідентичність і як асексуала, гомосексуала, бісексуала, чи навіть як гетеросексуала патріархального спрямування. Питання в тому, чи потрібно аж настільки детально копірситися в усьому цьому та намагатися підглядати в шпаринку, що він робив у спальні.

Дослідження архівних матеріалів, які стосуються життєвого і творчого шляху А. Ю. Кримського, в низці архівів, насамперед в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а також в архівному фонді бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ², дає змогу констатувати, що в роботі Соломії Павличко є багато помилок, неточностей, і, що гірше, перекручень та маніпуляцій із джерелами, щоб підтягнути їх під бачення авторкою того, яким мав бути А. Кримський та що він мав відчувати чи думати. Так в українське літературознавство, як і в історичну біографістику, і взагалі в науковий простір було запущено багато міфів, які багатьма читачами приймаються як факти із біографії А. Ю. Кримського. Потреба переглянути основні міфи, які оточують постать Агатангела Кримського, давно назріла. Нижче пропонується саме результати історико-антропологічної розвідки щодо особистості Агатангела Кримського у контексті історичної епохи, в якій він жив, яке ґрунтується на основі джерел текстового та візуального характеру та вивчення історичного контексту цих джерел.

Стосунки А. Ю. Кримського з М. А. Каменською. На заваді вільному тлумаченню нетрадиційної орієнтації А. Ю. Кримського стоїть його роман із панною Марєюю Алексеевною Каменською, викладачкою інституту благо-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф.65. Оп. 1. Спр. С-13835 (Справа-формуляр на М. З. Левченка). Том 1. Арк. 14, 111. Матеріали справи надані к.і.н. Оксаною Юрковою, за що принагідно висловлюю свою вдячність, як і за допомогу в написанні цієї статті матеріалами та критичними коментарями.

² Авторка цієї розвідки долучилася до впорядкування цього архівного фонду, про його склад та результати атрибуції його документів див.: Романова О. О. «Архів А. Ю. Кримського в бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ». *Український археографічний щорічник*. (в друці). Оскільки ця стаття в друці, і невідомо, яка із них вийде першою, окремі матеріали, що були в ній використані, як і ідеї, були продубльовані в статті, яку читач тримає в руках. Власне дана стаття і продовжує окремі теми, що були заторкнуті в попередній.

родних дівичь (він же пансіонат), який існував в Бейруті і який спонсорувався частково Російською імперією, а, частково, на гроші місцевої заможної родини Сюрсок. Із цим фактом поступили нетрадиційно для дослідника, який мав би ретельно аналізувати джерела – його оголосили ніби то придуманим самим А. Ю. Кримським, щоб відвести очі читачів його поезій та від гомоеротичних образів в ній, приписавши, нібито заднім числом, її як музу його поетичного натхнення¹. Ось тільки єдиний момент залишається незрозумілим – роман трапився до того, як поезії були надруковані, і відводити очі читачів не було потреби, а пізніше, при черговому передруковуванні поезій, власне вже не було сенсу.

Теза про те, що його роман із Каменською був ніби то придуманий, має своїм основним аргументам ніби то неприродність цього роману, це виводиться із переконань, якими мають бути особи нетрадиційної орієнтації, – якщо Кримський гомосексуал, то він закохатися в жінку не міг, а якщо є документально підтвержені факти, що такі захопився і навіть справа дійшла аж до освідчення, то треба по особливому всі ці факти витлумачити, він і ніби то насправді зовсім і не захоплювався, і не збирався одружуватись, просто так увів панну привселюдно у «конфуз». Додатковими аргументами було наступне – що нібито Кримський мало згадує Каменську в листуванні, не описує в листах своє захоплення нею, тощо. Висувається припущення, що, ніби то, він сам спровокував її відмову, освідчившись так, що вона відмовила. Це все могло б мати хоч якийсь сенс, якби вона просила його освідчитись, а він, щоб вона відчепилась, так зробив. А вона просила?

Також як факт, що спростовує серйозність взаємовідносин А. Кримсько-го та панни Каменської, висувається аргумент, що Кримський потім ніколи не намагався зустрітися із Каменською. Нібито, якби він переживав сильні почуття, то мав прагнути зустрітися, і через багато років він мав захотіти з нею зустрітися, якби він її любив, але якраз небажання його шукати її в Петербурзі через багато років – навпаки, може свідчити і про його колись сильні почуття до неї, які закінчились глибокою травмою, або, власне, не свідчити ні про що.

Прагнення зустрітися із тим, кого колись любив, гарно виглядає в голлівудських фільмах, а в реальності – рішення зустрічатися чи не зустрічатися з кимось, до кого колись відчував особливі почуття, і хто тобі відмовив – право вибору індивіда, і рішення тут дуже особисті. Тому виводити із цього якісь узагальнені патерни поведінки, чи справжність чи несправжність чиїхось почуттів – навряд чи слушно. Особливо, якщо трохи звернути увагу на такі факти, що це персональні стосунки між людьми кінця XIX ст., віддалені від нас століттям, і на те, що практики залицяння, кохання, сексу, тощо, були різними в різні епохи. Тому розуміти та трактувати поведінку як Агатангела Кримського, так і панни Каменської варто в контексті практик поведінки в сфері приватного життя, які були нормативними наприкінці XIX ст., а не наприкінці XX-го. Крім того, потрібно робити поправку на соціальний стан

¹ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 233–242.

обох осіб, залучених до цих стосунків. Середовище, в якому жив Кримський, та його правила тяжіли над Кримським та над іншими.

Насамперед, і Агатангел Кримський і панна Каменська належали до вищого товариства, тому мали підкорятися його правилам. В цьому товаристві, чи було воно аристократичним саме за своїм походженням чи благородним через виховання та власний вибір своїх цінностей, важили гарні манери та дотримання принципів аристократичності, вишуканості у поведженні та збереження власної репутації та репутації інших осіб.

Наприкінці XIX ст. суспільство Росії, як і інших європейських імперій, ще жило за старими звичаями, які взувалися на вікторіанську Британію та на вікторіанську епоху, тому в англомовній літературі ці звичаї часто називають вікторіанськими, не залежно від того, чи мовиться про Велику Британію, чи про іншу країну. Не зважаючи на виникнення і поширення в другій половині XIX ст. руху декаданс в літературі та мистецтві та встановлення нової естетики, що отримало назву естетизму (що мало певне поширення в колах еліти в Європі і в Росії), звичаї вікторіанської епохи ще були в силі, особливо в широких колах. Зокрема, такі, як заборона на сексуальні зв'язки до шлюбу (такі зв'язки, якщо і були, не афішувались), і в тому середовищі важила репутація, особливо репутація жінки, вона мала бути незаплямованою, це важило для вищого товариства. Тому ніяких вольностей собі жінки із вищого товариства, чи різних градацій товариств, які себе вважали вищими, на людях не дозволяли, а інтимне життя було оточене таємницею, і якщо і були дошлюбні зв'язки, то це не афішувалось, як і не було звички негайно повідомляти у фейсбуку, чи твітері, чи навіть у листах до родичів та друзів про всі свої інтимні справи чи захоплення кимось. Тому аргумент, що якщо А. Кримський не повідомляв у кожному листі про Каменську, то він ніби то придумав свої почуття, не працює, як і взагалі аргументи, що ось хтось, хто жив тоді-то мав вчинить ось так, а якщо він так не вчинив, то це значить ось це, а не щось інше. Люди не машини, і кожен індивід у власних поступках керується власними мотивами та власними думками, уявленнями, висновками із індивідуального життєвого досвіду та індивідуальних настанов. На вчинки і мотиви чинить вплив і середовище, в якому людина існувала та епоха, коли вона жила. Тому реконструювати індивідуальну психологію, чи мотиви чи приховані страхи людей давно минулої епохи – непевне заняття, бо дуже ненадійно, особливо, коли від нас і нашого життєвого досвіду цю особу відділяє інша епоха, чи декілька епох, і коли історичний контекст викидати за рамки дослідження та проводити його за сучасними мірками уявлення про приватність, як і про сексуальну орієнтацію, та власними переконаннями, що мала відчувати й думати та чи інша людина.

Отже, в вишуканому товаристві європейців чи жителів Російської імперії кінця XIX століття існували певні правила щодо залицяння, які регламентували поведінку, особливо прилюдну, обох – чоловіка та жінки. Так, кавалер, який залицяється до дами, як і дама, не мали дуже сильно афішувати свої зустрічі наодинці, часто це все проходило в спільних товариських

зустрічах, особливо на ранніх етапах залицяння та флірту, ще до освідчення, яке мав зробити кавалер, а дама могла це освідчення прийняти, або відкинути. Коли вона приймала освідчення свого залицяльника, вони оголошували про заручини і могли більш вільно почуватися. Але, коли жінка відмовляла – то це звісно, був удар по репутації чоловіка, а тому сам акт освідчення мав відбуватися на самоті, саме щоб уберегти репутації обох осіб в вишуканому товаристві. Бо навіть заохочення до залицяння багатьох кавалерів, яке не закінчувалось заручинами, могло кинути тінь на репутацію неодруженої жінки, і попсувати їй життя, особливо якщо вона працювала гувернанткою чи вчителькою – її могли виключити із вишуканого співтовариства, і із Інституту теж.

Каменська була жінкою радше феміністичного типу, про її захоплення відомо із її характеристики, яку їй дав сам Кримський, із вільними поглядами, і яка мала сміливість не лише вільно висловлювати свої думки та ідеї, а й доводити їх та сперечатися. Він дає їй детальну характеристику у своєму листі до брата, написаному незадовго до її від'їзду, де видно і його захоплення цією панною, і намагання познайомити її зі своєю родиною та влаштувати її перебування в Москві (як власне і весь її від'їзд із Бейрута, через Константинополь, по низці листів це видно, що він взяв на себе значну частину її проблем з логістики) так, щоб вона відчувала максимальний комфорт під час поїздки, при цьому оточуючи своєю турботою її так, щоб вона не відчувала себе зобов'язаною йому:

«я был сегодня в институте Сюрсок, или, как его часто называют, в школе Лябиби Жахшан. Одна из русских учительниц, Марья Алексеевна Каменская, уже не может дальше выносить бейрутской жизни (она совсем больна, больше всего ревматизмом) и едет после 25 ноября в Россию, быть может, в начале декабря. Дрогойю она будет в Москве, и я воспользуюсь этим случаем, чтобы что-нибудь тебе передать из здешних изделий. Быть может, у вас найдется даже место, чтобы она могла переночевать до следующего петербургского поезда? Я ей сказал сегодня так: «Если вы посетите семью моего брата, то, пожалуй, вас пригласят даже переночевать». Она на это ответила: «Нет, зачем же! Я просто передам вашу посылку и поболтаю с вашим братом и невесткою, не рассчитывая ни на какие ночевания». Но, кажется, в ее голосе слышалось желание, чтобы мое предложение исполнилось. Все таки она прибавила: «Не вздумайте ничего писать им обо мне заранее: я лучше нагряну к ним неожиданно и принесу известия о вас». Я, конечно, обещал, что ни слова не напишу тебе. – будешь разговаривать с ней, не верь ей словам о Бейруте. Она ненавидит Бейрут от всей души, не желает ходить любоваться здешними видами, ругает пальмы, уверяя, что от них мало тени, называет Сирию страной «пальм, кактуса и хубза» («хубз» – это, напомню тебе, лепешки, играющие роль хлеба здесь). Если я ей сообщу, что я нашел новое очаровательное место здесь в Бейруте, она приходит в неистовство, а заявляет, что только в России могут быть очаровательные места и что я бесхарактерный человек. Так как она прехорошенькая, то неистовство к ней

очень идет. А извинить ее можно, потому Бейрут наделил ее катаром кишек (она только и мечтает о русской пище) и сильнейшим ревматизмом, отнявшим у нее возможность пройти каких-нибудь две улицы. При ее живом темпераменте (она объехала чуть ли не всю Европу из страсти к путешествиям) лишение ног, конечно, является тяжким бедствием. От нее ты слушаешься достаточно проклятий Бейруту и, если уменьшить все в четверо, получишь точное понятие о тех невзгодах, которые я и все европейцы здесь терпим. Надеюсь, впрочем, что и без сообщений о Бейруте разговор с нею будет тебе очень интересен. Она, говорю, много путешествовала, училась в Женеве, сотрудничает в разных изданиях, разговор с нею очень занимателен, несмотря на ее некоторую энергично-нетерпеливую вспыльчивость. Я после ее отъезда буду себя чувствовать в Бейруте вдали от всяких российских интересов и, вероятно, скорее совсем одичаю¹».

В листі звертає на себе увагу його цікава фраза, яка характеризує його як чоловіка патріархального стибу у ставленні до жінок, він милується нею, що вона прегарненька, а не слухає її думку про Бейрут та арабів: «Так как она прехорошенькая, то неистовство к ней очень идет». І разом з тим, з цього листа видно, що Каменська сама була далеко не жінкою патріархального складу характеру, а, якраз, навпаки, вільною, самодостатньою, яка сама була здатна себе утримувати і робила те, що вважала за потрібне, наприклад, подорожувала по Європі. Варто додати, що саме рішення їхати на Схід, в мусульманську країну, щоб там навчати арабських дівчаток, теж характеризує її як жінку рішучу, сміливу та вольову. Бо Османська імперія на той час була далеко не курортом, а середовищем не зовсім безпечним, особливо для жінок, незаміжніх та ще й не мусульманок. Ймовірно, що така жінка, неординарна і незалежна, окрім того, красива (за свідченням його самого)², і змогла зачарувати Агатангела Кримського, причому аж так, що він вирішив одружитися з нею.

Через Каменську А. Кримський був втягнутий в різні місцеві інтриги, коли читати, як їх перебіг описує А. Кримський, виникає враження, що оточуючі сприймали його і Каменську як пару. Княгиня Марія Яківна Гагаріна посварились із панною Каменською – остання була волелюбною жінкою, яка навчалась в європейських країнах, і сама себе утримувала, працюючи вчителькою в школі, та дописуючи в журнали. Княгиня Гагаріна, дочка аристократа та англійки, та дружина аристократа та високопосадовця і представника дійсно вищого прошарку Російської імперії, мала домашню освіту, і була оточена з дитинства турботою рідних про її комфорт. Тому Каменська дозволила собі назвати виховання княгині – тепличним, що княгиню сильно образило. А оскільки вона, схоже, – сприймала Кримського як майбутнього чоловіка Каменської вона йому різко висловила своє ставлення до цієї репліки Каменської, він каже, що вона «холодна» до нього через Каменську, та:

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 122-125.

² Пояснюючи неможливість шлюбу його і панни Каменської Миколі Левченкові, А. Кримський назвав серед причин, зокрема і те, що вона – красуня, а він – огидний (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 213).

«Княгиня ее ненавидит особенно за то, что Каменская позволила себе сожальительно отозваться о ее «тепличном» воспитании. На другой день после этого (действительно несправедливого) отзыва я был у князей. И княгиня насмешливо процедила сквозь зубы: «Hier mademoiselle Kamensky me méprisait profondement»¹.

Кримський все таки був людиною делікатною у поведженні, особливо із високостатусними аристократами. Хоч він і вважав, що Каменська висловила занадто різко, тим не менше, він був втягнутий у сварки між двома жінками, спочатку намагаючись пом'якшити вислів своєї панни, а, поряд з тим, і захищаючи її від пересудів та пліток². Але це зайшло так далеко, бо в маленькому серпентарії вишуканих аристократів Російської імперії, які виявились замкнутими в межах великого арабомовного Бейрута, під впливом пліток та переказів навіть сформувалось дві партії, прихильників княгині та прихильників Каменської, ситуація підігравалась різними інтерпретаціями та переказами одними, що сказали інші тощо. Підтримуючи свою подругу, Кримський навіть сказав князю – коли мова зайшла про Каменську та холодний прийом князями, коли дипломат, що представляв Росію, висловив свою думку делікатно – що він до неї прихильний, як до підданої Російської імперії. Кримський відповів, що той міг виявляти прихильність до неї не лише як до підданої. Це князь Гагарін, який був секретарем консульської місії, і певним чином представляв Російську імперію в цій частині Сходу, і який теж мав дбати про свою репутацію, слова про прихильність в свою чергу сприйняв як ревності Кримського та натяк на те, що сам князь ніби то закоханий в Каменську – саме так, здається все і подавалось у плітках місцевого вишуканого товариства «москобів». Про це Кримський пише, зокрема в своєму листі від 18 грудня 1896 р., вже після від'їзду панни вчительки:

«был я сегодня в Институте т.н. Сюрсок. Оказывается, там до сих пор пережевывают мои отношения к уехавшей Марие Алексеевне, и притом крайне грубо и неделикатно. Я сегодня поссорился с девицами и решил не ходить в Институт очень долго – пока не успокоятся. Кроме того едко пережевываются мои слова князю насчет того, что он мог хорошо относиться к Марие Алексеевне не просто как к русской подданой, а в силу симпатии. За эти мои слова (которые, скажу кстати, я начинаю считать попавшими в большое место) обозлен на меня Институт, обозлена княгиня, недоволен князь. Наша маленькая колония, в которой каждый член по-видимому способен съесть другого, теперь на время очень дружно соединилась на порицание меня»³.

Така різкість викликала зіпсовані на певний час стосунки із княгинею та князем.

Інформація, що незабаром Каменська поїде в Росію, схоже, прискорила усвідомлення його почуттів, принаймні він пише, що він відкрито надавав

¹ IP НБУВ. Ф. I. Спр. 23634. Арк. 186.

² Там само. Арк. 220.

³ Там само. Арк. 207–208.

перевагу спілкуванню з нею в останні дні перебування її в пансіонаті, над спілкуванню із іншими вчительками, що мало наслідком погіршення стосунків із ними теж:

«С персоналом Института Сюрсок также у меня плохо. Последние дни перед отъездом М. А. Каменской я, естественно, старался провести все время с ней, а с остальными девицами не разговаривал. Теперь оне на меня смотрят сурово. Сказал бы что это не беда, потому что все равно с ними скучновато, но как вспомнишь, что больше нет никого из русских в Бейруте, то и тоскливо станет. По многим данным могу заключить, что и девицы и князья глядя на меня как на свихнувшегося, – и это также злит»¹.

Тобто в цьому листі Кримський підтверджує, що він не лише виділяв Каменську від інших, а й намагався «провести время с ней», а також його повідомлення про те, що оточуючі помітили його сум'яття, викликане майбутнім її від'їздом, яке вони пояснювали тим, що він «звихнувся».

Аспект його сексуальної орієнтації, яка ніби то може заважати шлюбу та сексу із партнером іншої статі, опустимо. Історія має багато прикладів, коли особи які практикували гомосексуальні стосунки, уклали традиційні шлюби та мали дітей, той же Оскар Уальд, наприклад. Опустимо і висунення різних гіпотез щодо того, чи він на той час усвідомлював свою ідентичність як гомосексуала, чи ні, чи можливо був бісексуалом, чи взагалі всі ці речі про його гомосексуальну орієнтацію – міф, за відсутністю джерел, які б давали однозначні відповіді на ці всі питання.

Але його листи з Бейруту дають однозначну відповідь на те, що він дійсно мав намір одружитися з панною Каменською. В листі до брата від 7 грудня 1896 р., Кримський повідомляє брату про свої наміри одружитися із нею, він каже, що вона завезе їм передачу від нього, і просить його запропонувати їй переночувати у Кримських в Москві. Там же він і звертається із окремим, секретним проханням, вивідати, чи вона піде за Кримського заміж:

«После завтра выезжает отсюда в Россию Марья Алексеевна Каменская. В конце декабря ст.ст. она будет уже в Москве. Я воспользовался этим случаем, чтобы переслать тебе два галстука, а Марусе два шарфа. Выбор мой (если к тому же от не будет конфискован в таможене) едва ли счастливый: я на свой кус положился, а от очень обманчив.

Я был бы Вам очень благодарен, если бы Вы получше, т.е. позадушевнее приняли Марью Алексеевну и предложили бы ей даже переночевать у себя. Кажется, она только день намерена провести в Москве.

Справься у Марьи Алексеевны о двух вещах:

1) купила ли она мне в Константинополе пятикопеечных марок Русского общества Пароходства и Торговли? Я просил ее купить мне таких марок на 5 междов. Едва ли она успеет переслать мне их из Константинополя: должно быть, времени не будет. В таком случае возьми ты сам у нее марки и перешли их, пожалуйста, мне.

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 187.

2) Просьба секретная. Разумнай у Марьи Алексеевны (но не прямо, а обиняком) согласилась ли бы она выйти за меня замуж. Только, пожалуйста, разумнай не от моего имени, а от себя самого»¹.

Отже, Кримський планував освідчення, і хотів пересвідчитись наперед, чи не отримає він від неї негативну відповідь, якої, мабуть боявся. А усвідомлення, що він може її втратити, мабуть стало причиною імпульсивного привселюдного освідчення, яке все зіпсувало. В листі до брата від 27 грудня 1896 р. він вже зізнається в тому, що відбулося:

«Ответа Марьи Аексеевны на вопрос, который я просил тебя сделать ей, не сообщай мне, я его и так уже знаю. Последнее слово, с которым она рассталась со мной было: «Вы с ума сошли!» А я и вправду сошел с ума. Впрочем, отчасти это и хорошо, что я был так резко осажен. Такие резкости изумительно хорошо излечивают человека. Лучше холодных душей»².

Зауважу, що кожна людина переживає психологічну травму в своєму житті по різному, хтось буде жалітися всім і розписувати своє горе, хтось скаже про нього скупіше або і приховає. Нічого дивного в тому, що він так скупіше написав про невдале освідчення брату, немає, як і не має нічого дивного тому, що він не розридався привселюдно, не завжди людина може чи хоче про це говорити з іншими, чи виказувати свої почуття. Разом з тим видно, що ця проблема його турбувала, в наступному листі до брата (від 31 грудня 1896 р.) він ще раз просить не намагатися вивідати у Каменської чи вона піде за нього заміж:

«Каменскую некоторые обстоятельства задержат в дороге, так-что она приедет позже чем это письмо. Не задавай ей того вопроса, о котором я было тебя просил. Спроси только насчет марок»³.

Також, згадки про неї нав'язливо переслідують його, і він згадує про неї в листах, з найменшого приводу. Так описуючи природу околиць Бейруту, він вказує, яку оцінку могла б дати всьому цьому Каменська:

«Каменская, вероятно, сказала бы «Эка невидаль! В Марселе, в Ницце, в Крыму – вы найдете то же, да за то без проклятых арабов без мерзкого хубза». Я так не могу рассуждать. Я чувствую, что один лишь здешний вид вознаграждает за тысячи других лишений, и привязываюсь к Бейруту»⁴.

Кримський під час прощання із панною Каменською, під впливом імпульсу, коли усвідомив, що він може втратити Каменську – освідчився їй «при всьом чесном народе», що саме по собі вже було моветоном у тодішньому суспільстві. Каменська, наскільки прогресивною вона не була, не змогла такого винести, тому що публічно оголошена пропозиція сприймалась, або як неповага до неї, або як щось несерйозне, і тому єдиним, що вона могла відповісти в тій ситуації, і що відповіла б мабуть більшість жінок на її місці в той історичний період було: «та Ви зглузду з'їхали» (« Вы с ума сошли!»).

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23244. Арк. 1, 1 зв.

² Там само. Спр. 23246. Арк. 1 зв -2.

³ Там само. Спр. 23247. Арк. 1 зв.

⁴ Там само. Спр. 23634. Арк. 127.

Для Кримського це був удар, який вплинув на його подальшу долю, і рішення не одружуватися.

Про обставини того, як саме Агатангел Кримський освідчився панні Каменській та як все пройшло були наведені у коментарях, на доданих аркушах, написаних М.З. Левченком після інтерв'ю у самого Кримського, і вони пояснюють, чому панна Каменська відмовила йому і сказала ту єдину фразу: «Та ви з глузду з'їхали!». Власне все це пояснила пані директорка пансіону Є. Шмідт, відразу після сцени привселюдного освідчення.

«Сталось это за несколько секунд до отплытия парохода. Прочие, кто провожал ее, успели наскоро повторить ей свои пожелания счастливого пути и расцеловаться с нею. Я оказался последний, кто с нею простился, и на это вопрос получил вышереченный ответ. Что-нибудь возразить не было времени. Подбежал помощник капитана и довольно нетерпеливо крикнул: «Провожающие, да уходите же с парохода! Сейчас третий гудок». Мы бросились к трапу, суетливо сбежали в свою фелюку. Пароход зарычал и двинулся к северу, а наша фелюка – к набережной. Каменская стояла на палубе парохода, у перил, и глядела на нас. В нашей лодке молодая арабка Марьям Оде, чрезвычайно привязавшаяся к М. А. Каменской, простирала к ней свои руки и отчаянно рыдала: «Прощайте, Мария Алексеевна! На веки!». Я сурово смотрел в воду, но не на уходящий пароход. Он сделал оборот – и Каменской не стало видно. Наши лодочники быстро гребли, а девицы в лодке молчали. Только их начальница, старая Е.И. Шмидт процедила сквозь зубы, как будто для себя: «Делать предложение поз звуки третьего гудка ... да еще на людях, при всем честном народе...словно в Бейруте на берегу времени не было... это, конечно, сумасшествие!» /188/ Что ж! я и вправду сошел с ума.

Впрочем, отчасти это и хорошо»¹.

Через багато років, у коментарях до свого листа, він написав, чому він після того жодного разу не намагався зустрітися із панною Каменською – всі ці стосунки викликали у нього психологічну травму, його гордість дуже сильно постраждала².

В листі до брата він дійсно казав про своє рішення не одружуватися з Каменською:

«Сегодня у меня явилось твердое сознание, что, если б она согласилась выйти за меня замуж, то я все равно на ней не женился б. Полагаю, что пройдет еще месяц – и через месяц самая мысль вообще о женитьбе будет приводить меня в робкую дрожь. (В скобках прибавлю, и прошу показать эти слова Марусе, что не каждый ведь женится так счастливо как ты, и что не каждому достается такая жена, как Маруся, и такой сын, как Боря)»³.

В роботі Соломії Павличко ця цитата була обрізана, звідти викинуто речення, про чудову дружину Марусю і сина Борю, що дозволило трохи «підправити» сенс думки А. Кримського⁴. Адже він вважає, що, не одружившись

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. Арк. 188-а, 188-б, 188.

² Там само. Спр. 213, 213-а, 213-в, 213-г, 213-д, 213-е, 213-ж.

³ Там само. Спр. 23634. Арк. 212, 213.

⁴ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 236.

тому, що не зможе знайти дружини, схожої на дружину брата, яка вочевидь, була для нього ідеалом. Варто зауважити, що з усього, що на сьогодні ми знаємо про Марію Фердинандівну, дружину Юхима Юхимовича Кримського, можна винести враження, що вона була повною протилежністю до Каменської, вона типова патріархальна дружина, яка переймається лише проблемами сім'ї, чоловіка та дітей, і яка завжди в затінку свого чоловіка, ніби й не має суб'єктності. Каменська не така, вона – незалежна, сама собі пробиває дорогу, дописує в видання, подорожує чи їде бозна куди, наприклад в Бейрут, де влаштовується викладати, замість того, щоб шукати собі чоловіка, та виходити заміж і займатись домашніми клопотами, ба, навіть глузує із «тепличного виховання» одруженої княгині, а коли в принципі підвернулася непогана партія у вигляді молодого професора Лазарівського інституту східних мов, навіть відмовляє йому. Можливо саме на фоні Марії Фердинандівни Марія Олексіївна здавалась Кримському трохи дивною, настільки, що він назвав її напів-божевільною: «Возвращаясь к Марье Алексеевне, скажу: я полагаю, что она не совсем нормальна, чтобы не сказать «полупомешана»¹.

З міфом про придуманість роману з А. Каменською пов'язано міф про те, що Кримський заднім числом зробив Каменську своєю музою, відредагувавши свій текст від третьої особи. Це твердження трохи маніпулятивне, бо воно базується знову на припущенні, що роману не було, а внесені правки його створили.

Оригінальні листи, написані А. Кримським в 1896–1898 р. не мають првок від третьої особи. Вони писані рукою Кримського і завжди від першої особи. Відразу в перші тижні його переїзду та перебування в Бейруті виявилось, що частина попередніх листів його до батьків та переслані ними гроші загубилась², тому він і просить надалі зберігати кореспонденцію, щоб потім він міг за ними написати свої щоденники подорожі, які б видав.

Подорожні щоденники чи нотатки мандрівників країнами Сходу, які опинилися там в силу різних причин – чи як туристи, чи у справах, перебуваючи на державній службі, чи відвідуючи все з науковим інтересом, був поширеним жанром європейської літератури ХІХ століття, і дуже затребуваним у читачів жанром. Відомі такі твори і в Російській імперії зокрема варто назвати подорожні записки М. Григоровича-Барського³, Норова⁴, а також записки лікарів А. Уманця⁵ та А. Рафаловича⁶, які відвідували країни Близького Сходу, тощо. Готувались такі книги протягом певного часу, (навіть іноді довгого

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 190.

² Там само. Спр. 23351; Спр. 23352; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23353; Спр. 23356.

³ Пешеходца Василия Григоровича Барскаго Плаки-Албова Уроженца Киевскаго, монаха Антиохийскаго, Путешествие к Святым Местам в Европе, Азии и Африке находящимся. СПб., 1819. Книга мала декілька перевидань.

⁴ Норов А. С. Путешествие по Египту и Нубии в 1834–1835 г., Авраама Норова. Служащее введением к путешествию по Святой земле. В 2 ч. Ч. 1–2. СПб., 1840.

⁵ Уманец А. Поездка на Синай, с приобщением отрывков о Египте и Святой Земле. В 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1850.

⁶ Рафалович А. А. Путешествие по Нижнему Египту и внутренним областям Дельты. С картой и планами. СПб., 1850.

часу) після поїздки, і були часто поєднанням спогадів із записами в щоденниках, оброблені літературно автором (чи навіть з допомогою редакторів). При підготовці таких щоденників використовували навіть наукову літературу, і могли посилатися на неї та давати екскурси та уривки інформації довідкового характеру, тобто сам процес написання творів цього жанру передбачав як документалізацію якихось фактів, спостережень та переживань, які в певний час мав його автор, так і літературну обробку наративу, певне редагування та правлення автором власної роботи. Тому рішення А. Кримського використати свої листи для того, щоб в подальшому на їх основі створити твір про своє перебування в Лівані, (при цьому радше документального, ніж белетристичного характеру, бо таких він уже написав декілька) цілком в руслі тодішніх практик подорожування, які часто закінчувались описом подорожі. Особливістю було якраз, що це листи, а не щоденник, а тому в листах він не міг бути аж настільки відвертим, як це трапляється у записах у власних щоденниках.

Правки, чи коментарі до листів від імені Миколи Левченка внесені в машинописний текст, що створений на основі листів із Бейрута (написаних в 1896–1898 рр.) аж у 1920-х роках, найімовірніше в 1926 р., бо ця дата є в тексті. Оригінальні листи Кримського до рідні написані від руки, його дрібним і не дуже розбірливим почерком, при тому, списані в вдовж і впоперек різними уточненнями та приписками. А цей машинопис друкував Микола Левченко, і коментарі-екскурси, в яких унаочнюється роль Каменської – теж машинописні, вони вдруковані в текст, як продовження, а не вписані від руки. Тобто вони вдруковані в текст Левченком, адже і сам машинопис теж створено ним. Кримський в 1920-х роках вже мав дуже поганий зір, є навіть свідчення, що він використовував дві пари окулярів, так колеги жартома сказали про його темперамент, що він готовий ударити опонента за словник української мови двома парами окулярів, і відразу звернутися до лікаря, це підслухав сексот, і це зауваження потрапило у донесення ГПУ¹. Також нема підтвердження, що Кримський на той час міг сам щось друкувати на машинці, як нема свідчення, що він взагалі мав навички друкування на машинці. Якраз Левченко і був потрібен Кримському як насамперед секретар, який друкував його тексти та його кореспонденцію на машинці. Після арешту Левченка певний час для А. Кримського такі послуги виконував виділений технічний секретар, потім їх виконувала Н. Полонська-Василенко, далі ще були О. П. Косач-Кривенюк та В. Ромоданова². Є свідчення Естер Китайгородської, яка працювала машиністкою Кримського в 1940 р., яка каже, що Кримський сам звернувся до неї, з пропозицією друкувати для нього, вона також згадує дві пари окулярів та дуже поганий зір А. Кримського³.

Отже, правки вдруковані в текст Левченком, але чи вони – результат власних спостережень Левченка (саме так оформлено пасаж із примітками

¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-13835. Том 1. Арк. 34.

² Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (за епістолярними джерелами)». *Сходознавство*. 2013. № 62-63. С. 3–12.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ІЦДАМЛІМ України). Ф.883. Оп.1. Спр.2. Арк.1.

про розрив із Каменською, Левченко питає Кримського, а той відповідає), чи написані ним під диктовку Кримського – відкрите питання. Але таке уточнення, якщо воно навіть було зроблене за згоди А. Кримського, зовсім не свідчить про ніби то вигаданий характер його стосунків із Каменською, чи про редагування тексту, з метою когось заплутати чи щось приховати, бо йдеться про его-документи. Цілком можливо, воно було внесене для уточнення, що саме відбулось між Кримським та Каменською, щоб читачам було зрозуміліше, і оформлення цього як коментаря від третьої особи – вірніше, як спогад Кримського, яким він поділився із Миколою Левченком – тут логічне. Ну а сам факт коментування та правок – звичний для такого роду творів. Просто коли будь-яка особа редагує свої мемуари, чи щоденники, чи якісь інші его-документи – то вона має право внести в свій власний текст якісь доповнення, чи коментарі, як і переписувач чи друкар, теж може щось додати від себе. Окремі коментарі – явно від Левченка, вони якраз стосуються зауваження, що Кримський не може забути Каменську – але в листах це дійсно явно простежується теж. Тому ці коментарі – можна розглядати і як камінг-аут, який розкриває перед читачами майбутньої публікації саме факт того, що панна Каменська була музою, яка надихнула його поезії.

Але вона не була єдиною його музою, за свідченням Н. Полонської-Василенко, він сам їй зізнався, що в юнацькі роки він був сильно закоханий у Лесю Українку, наведу фрагмент її спогадів про це: «Із хвилюванням розповідав Кримський про свою юнацьку любов, що зберіг до смерті – до Лесі Українки. В його спогадах залишилась пам'ять про неї не лише як про талановиту поетку, чарівну дівчину, але й як про виключну красуню. По цю любов його знав П. Тичина, в гарному вірші, що оголосив він під час святкування його ювілею в січні 1941 р. є такі слова: Кримський згадує «вічно мрійну Лесю Українку»¹. Отже, маємо свідчення з вуст очевидця, коли сам А. Кримський зізнається про своє захоплення ще однією жінкою, і чи варто це вважати збігом, знову красивою жінкою феміністичного стибу.

Стосунки А. Кримського з жінками. Каменська була не єдиною жінкою, з якою А. Ю. Кримський спілкувався в період свого перебування Бейруті, він активно спілкувався там із представниками обох статей маленького товариства російських підданих, або як їх називали араби – «москобів», які проживали місті. Про російських вчительок, «інституток із Петербурга», які викладали у місцевому навчальному закладі для арабів, що перебував під патронатом Росії, він дізнався відразу як приїхав до Бейрута². І відвідини вчительок та бесіди з ними, як і прогулянки, стали способом цікавого проведення часу та можливості поспілкуватися із співвітчизниками, оскільки інших способів було не так багато. Він пише, про своє погіршення стосунків із вчительками, яке настало після від'їзду Каменської: «Был сегодня в Институте Сюрсок и разстался с русскими учительницами очень холодно. Решил,

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871–1941 (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті). *Український історик*. 1971. № 3–4 (31–32). С. 93.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23350.

что недели две не буду бывать у них. Если за эти две недели князь не пригласит меня к себе, то я две недели не буду слышать ни одного русского слова».¹

З від'їздом Каменської оскільки жіноче товариство – колективно засуджувало його за привселюдне освідчення, яке було недопустимим з точки зору правил тогочасного політесу, він певний час не спілкувався із вчительками із пансіонату, але потім – стосунки налагодились, і він продовжив туди ходити.

Стосунки швидко налагодились, завдяки тому, що начальниця над російськими вчительками Є. Шмідт, зустрівши його на вулиці, сама запросила його і найнявши ізвозчика, привезла в Інститут². Вже в грудні 1896 р. він повідомляє батьку, як проводить своє дозвілля в місцевому товаристві: «По суботам или воскресеньям обедаю у консула, да иногда забегу на неделе в русский (т.е. от части на русские деньги содержимый) институт, где есть пять русских учительниц, да посижу там с полчаса, – вот и все общество, где я бываю»³.

Цікавий нюанс – в листі до брата він якось навіть написав таке – що він ходить до Інституту вночі при місяці в одній сорочці, власне в «нічній сорочці»⁴. За тодішніми мірками – це вже поступок досить вільний, бо в гостину не ходять вночі, і тим паче, джентельмен не може піти у гості до дами (чи дам) в одній сорочці – це теж моветон, він має бути одягнутим при повному параді, тобто в штани, сюртук, мати з собою шапку, та ще й при галстуці. Тут же, як ми бачимо, спілкування було дуже неформальним, і радже за межею припустимого правилами моралі, і разом з тим романтичним. Це навіть можна прочитати як натяк брату якраз на свої романтичні подвиги в жіночому Інституті благородних панянок, бо прямо описувати такого роді дії джентельмен теж не мав права. Але обійдемося без натяків.

Соломія Павличко не помітила ще двох жінок, з якими активно спілкувався Кримський під час свого перебування в Лівані.

Першою із яких була А. М. Зайцева, вчителька співів в тому ж пансіонаті-інституті благородних арабських панянок, який частково перебував під російським патронатом. В своїх листах Кримський згадує про неї не менше ніж про Каменську, якщо не більше. Це не дивно, бо він провів з нею більший час, ніж із панною Каменською. Вперше він каже про неї, що лише Зайцева як і він насолоджується природою: «Изо все девиц только А. М. Зайцева испытывает то же, остальные тщательно избегают здешней природы»⁵. Потім він розповідає, що вона викладає співи в пансіонаті⁶, і ще неодноразово повертається до її особи, згадуючи принагідно про якісь особливості свого побутового життя, наприклад, коли розповідає про гігієну та лазні⁷, чи що їй

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 136–137.

² Там само. Арк. 151.

³ Там само. Арк. 178.

⁴ Там само. Арк. 215.

⁵ Там само. Арк. 212.

⁶ Там само. Арк. 394.

⁷ Там само. Арк. 837.

«попрыщило все губы»¹. Судячи із листів Кримського, Зайцева стала йому дуже близькою подругою та напарницею, і він з нею обговорював багато чого, як і вона з ним, він про неї постійно згадує, зокрема він переповідає родичам її оповідь про те, як вона їздила в Єрусалим в паломництво², в тому числі пару пікантних подробиць дуже приватного характеру – які вона йому розповіла, наприклад, як вона здійснювала подорож Єрусалимом, і як вели себе з нею її два гіді-супутники, «обруселые греки-ловеласы», які постійно намагались сексуально її домагатися, і як її гід, хотів з неї зірвати одяг, коли вона наважилась скупатися в Іордані, а вона від нього відбивалась³.

Також він розповідає, як вони ходили на прогулянки, і що Зайцева, ще на початку їх знайомства, під час прогулянки заявила, що він веде себе не схоже на професора університету, занадто веселий і недостатньо серйозний для цього, «професора такими не бывают»⁴.

Варто назвати ще одну пані, з якою він активно спілкувався під час свого перебування в Бейруті – княгиня Марія Яківна Гагаріна. Не зрозуміло, на основі чого, Соломія Павличко винесла висновок, що він недолюблював її, і мав якийсь занадто ненормальне пристрасне ставлення до її чоловіка⁵. Як вказувалось, на самому початку свого життя в Лівані, завдяки своїм почуттям до Каменської, він був втягнутий у інтриги, що плелися в маленькому товаристві російськомовних мешканців Бейрута, і трохи посварився через це із княгинєю, про що дуже жалкував, як і із князем, але з від'їздом гострої на слово панни вчительки, стосунки цих трьох налагодились.

Від самого початку свого знайомства із цим подружжям А. Кримський сприймав їх як нерозривний союз, і зізнавався в листі: «Люблю я их чрезвычайно»⁶.

Він наводить інформацію, про неї та її походження, що вона ніби-то була «дочь удочеренная якобы черниговского Якова Лазаревского, который был близко знаком с Шевченком. На деле же она вовсе не украинка»⁷. Трохи згодом він поправляє цю інформацію: «От Директора русского Археологического Института в Константинополе Ф. И. Успенского и его жены, когда я с ними ехал на пароходе до Константинополя, я услышал, что подлинный ее отец вовсе не Яков Лазаревский, а барон Вревский, туркестанский генерал-губернатор, всемогущий в Средней Азии человек. Мать – англичанка»⁸.

Тут варто зауважити, що ця його ремарка показує, що сім'я Кримського була зовсім не такою антиукраїнською, як її хотіла представити С. Павличко, бо Кримський обговорює із родиною проблему: вона «наша», чи не «наша»,

¹ IP НБУВ. Ф. I. Спр. 23634. Арк. 948.

² Там само. Арк. 951.

³ Там само. Арк. 963.

⁴ Там само. Арк. 887.

⁵ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 236.

⁶ IP НБУВ. Ф. I. Спр. 23634. Арк. 853.

⁷ Там само. Арк. 85.

⁸ Там само. Арк. 86.

тобто чи вона українка, що було б дивно, коли б родина мала відверто антиукраїнські погляди¹.

Кримський дружив не лише із князем, він і із княгинею теж дружив, серед іншого можна згадати такий цікавий епізод їх дружби. В листах до сім'ї він описав якомусь ситуацію, коли він та княгиня уклали своєрідний союз, що переконати князя а в тому, що його арабському секретарю не можна вірити. Княгиня просила Кримського розкрити своєму чоловікові очі на ситуацію та переконати його в тому, що йому не варто довіряти своєму секретарю, бо він шахрай та ошуканець, і Кримський спробував це все довести². Хоча повністю досягнути такого Кримському не вдалося, князь був дуже поступливою і м'якою людиною, і він не наважився вигнати свого секретаря.

Варто назвати один момент, який характеризує саме стосунки Кримського із княгинею. Княгиня Гагаріна мала у себе кішку ангорської породи, вона назвала її Дейзі. Кішка дуже подобалась Кримському, він декілька разів згадує із великим захопленням цю кішку в листах до родичів, казав, що хотів би і собі мати таку³, і княгиня вирішила подарувати кішку йому, коли вони із чоловіком від'їжджали до іншого місця служби її чоловіка. Кримський цьому дуже зрадів, приніс кішку, вона її подарувала за декілька днів до від'їзду, милувався на неї, і дуже боявся, що щось зробить не так. Вона коли опинилась у незвичній обстановці, відмовилась їсти, не йшла на контакти, і забила під ліжку, що викликало у Агатангела Кримського паніку. Він побіг до княгині, питати, як за кішкою доглядати⁴. Швидко кішка освоїлась і звикла до нового господаря, і вона ставала все красивішою, і тут виявилось, що вона кітна, і він, коли вже збирався сам від'їжджати додому, написав родичам, що привезе її разом із кошенятами в Звенигородку⁵. Він навіть купив для цього спеціальний кошик. Два фото родини Кримських в Звенигородці, які зберігаються в архіві Кримського в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, показують поряд із родичами Агатангела Юхимовича, і білу ангорську кішку на подвір'ї садиби, це ймовірно, і є Дейзі, чи хтось із її нащадків⁶. Отже, напевно, Агатангел Кримський таки привіз її в Україну, і вона стала улюбленицею сім'ї. Цей епізод із кішкою характеризує Кримського і його ставлення до княгині, і його ставлення до тварин, зокрема його любов до котів, і сприйняття світу взагалі.

Тобто, відлюдником, який цурається жіночого товариства та який не вміє з жінками говорити і відчуває до них нездоланну огиду чи гомосексуальну

¹ Це питання як і питання чи був Юхим Юхимович Кримський російським шовіністом та людиною відверто антиукраїнських поглядів – більш детально див. у: Романова О. О. Архів А. Ю. Кримського в бібліотеці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 130–132.

³ Там само. Арк. 280, 898, 907, 935, 942, 967.

⁴ Там само. Арк. 898.

⁵ Там само. Арк. 935, 967.

⁶ Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. Архівний фонд бібліотеки. (ІСАК НАНУ). Фонд 1. Спр. 2. Фото 6, 7.

паніку (яку на думку окремих біографів Кримського мають відчувати до жінок ті чоловіки, які мають гомосексуальну орієнтацію)¹ Кримський не був, навпаки, він схоже, залюбки спілкувався із протилежною статтю.

Ставлення до світу та до людей. Низка джерел характеризує ставлення А. Кримського до людей, як і його сприйняття світу. Можна казати, що він – особа, що має інтерес до оточуючого світу та до людей. Можна згадати іще одну жінку, з якою Кримський налагодив дружні стосунки в Бейруті – це дружина його домогосподаря, пані Аттай, він до неї ставився набагато приязніше ніж до самого господаря дому, де він зупинився, вони спілкувалися часто, вона навчала його розмовної арабської мови на побутовому рівні, а він навіть навчив її варити борщ із підручних матеріалів, які він міг знайти в тодішній арабській кухні, він сам каже, що це радше овочевий суп, з бобами замість квасолі, капустою та баклажанами².

Ці фрагменти про котів, кухню та інші побутові моменти наведені, щоб показати, що А. Кримський не був лише ірраціональним невротиком та істериком, зацикленим на власних переживаннях. Його ставлення до світу було радше позитивне, і навіть в останні роки життя, стоїчне. В своїх листах до сім'ї із Бейруту, він проявляє себе, як особистість, відкрита для світу, спостережлива та раціональна, він вивчає місто свого перебування та околиці, міста, та їх стиль життя і звички, кухню, екзотичні для нього овочі та фрукти, наприклад, він ділиться враженням про дегустування банану: «дуже приємний плід»³, або розповідає про те, як користуючись його поганим знанням, яким має бути ананас, шахрай-торговець під видом ананасу продав йому кедрові шишки⁴. Він легко заводить знайомства з представниками різних верст та різних народів, зокрема, через деякий час свого перебування в Бейруті пише, що «Скажу, что теперь меня знает весь Бейрут»⁵.

Часто в характеристиках інших осіб про нього кажуть, що він – дуже гарний і цікавий співрозмовник⁶, він навіть людей далеких від науки міг зацікавити розмовою. Так Естер Китайгородська, його машиністка, яка працювала у нього в 1940 р., казала, що він цікавий співрозмовник: «Подолгу задерживалась у него. Был он исключительно интересней собеседник. Очень много интересного я от него узнавала»⁷, а також: «Академик Крымский был исключительно внимательный, чуткий, добродушный человек»⁸, і відмічає ще, що: «Не в часы досуга академику не чужды были и житейские вопросы, даже, в частности и такие как готовить впрок те иные продукты, и многие другие вопросы затрагивались и обсуждались»⁹.

¹ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 233.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 169.

³ Там само. Спр. 23350. Арк. 6.

⁴ Там само. Спр. 23634. Арк. 151.

⁵ Там само. Арк. 196.

⁶ Полонська-Василенко Н. Вказана праця. С. 93–94.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 883. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁸ Там само. Арк. 2–3.

⁹ Там само. Арк. 3.

В його характері можна побачити таку рису, як присутність емпатії, спрямування на інших людей, він піклувався про багатьох, і тратив свій час на те, що допомогти їм владнати їх проблеми. Він виявляв турботу і докладав зусиль, щоб організувати побут Каменської, а потім і щоб організувати від'їзд Каменської в Росію, домовлявся із братом, який жив в Москві, щоб той її добре прийняв, і просив запропонувати їй переночувати у родині Юхима Кримського. Він діставав для неї валізи, і не лише для неї, а й для інших співвітчизників, яким сподобались її валізи, і які попросили Кримського організувати покупку таких і для себе¹, турбувався про те, щоб Ф. Успенському та князю А. Гагаріну прислали його книги про суфізм, тощо².

Дослідниця Оксана Юркова якось звернула увагу в своєму фейсбук-повідомленні на такий епізод, зафіксований у протоколі Спільного Зібрання Всеукраїнської Академії наук від 21 листопада 1921 р., який писав академік-секретар А. Кримський, і де видно його турбота про тодішній майновий стан співробітників академії, зокрема її рядових трудівників, як його виступ про стан справ, прямо вписаний в протокол, нижче він процитований:

«4. Неодмінний секретар акад. А. С. Кримський звернув увагу Ради на те, що протокол сьогodнішнього зібрання навряд чи пощастить переписати на машинці й негайно одіслати до Наркомпроса. Як відомо, ніхто в Академії наук не здобув ані шага платні за липень, серпень, вересень, жовтень і падолист, тобто за п'ять місяців. І коли науковий персонал ще так-сяк держиться, дарма що й голодує, то технічний персонал (діловоди, писарі, друкарщиці, кур'єри і т.і.) увесь геть порозбігавсь і не звісно, чи поталанить одшукати якусь особу, що вміє друкувати на машинці і згодиться дурно переписати цього протокола.

Звичайно, він, Неодмінний секретар А. С. Кримський, був би й сам охоче переписав протокола ручним письмом, не машинкою, та на жаль температура в його хаті – 1° нижче од нуля, і закоцюбілі пальці не слухаються. Через те він боїться, що справа з переписанням сьогodнішнього протокола може затягтися надовго.

ПОСТАНОВЛЕНО: взяти це на увагу й знов повідомити Народного комісара освіти про те невимовно тяжке, безвихідне становище, в якому перебувають усі без винятку академики та інші співробітники Академії наук»³.

Вже згадувана Естер Китайгородська оповідає про епізод із друкарською машинкою, якої вона не мала, і яку придбати допоміг їй А. Кримський:

«Академик Крымский был исключительно внимательный, чуткий, добродушный человек. Ценил он мою работу положительно и был опечален, что у меня нет своей машинки.

В разговоре он как то заметил «Жаль что я Вас раньше не знал, приобрел бы для Вас машинку, я был во Львове или Луцке (дописано від руки – О. Р.) (кажется) говорил он мне и было бы мне очень легко приобрести ее, но обе-

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23252; Спр. 23254; Спр. 23257.

² Там само. Спр. 23350; Спр. 23252; Спр. 23356.

³ Там само. Спр. 26234 (Протокол засідання Спільного зібрання ВУАН № 123 від 21 падолисту 1921 р.). Арк. 2; Також див. <https://www.facebook.com/oksana.yurkova/posts/1570290879767765> [Доступ 10.08.2020].

шаю, при первом следующем пребывании там, я обязательно приобрету ее для Вас». И я уверена, что он бы это сделал, если бы война не помешала. А пока он через Райисполком раздобыл машинку в Райнаробразе и я беспрепятственно пользовалась ею все время работы с академиком»¹.

Він турбувався про людей, та намагався їх захистити навіть в часи репресій проти української інтелектуальної еліти, в атмосфері страху та підозр, коли ті, кого арештовували та члени їх сімей стикались із тим, що їх виключали із соціальних зв'язків, виганяли з роботи, позбавляли житла, знайомі і друзі часто відверталися. Але А. Кримський не відвертався, а підтримував, намагався захистити, дати роботу, допомогти всім, чим міг. Візьмемо тільки один епізод. Н. Полонська-Василенко писала у своїх спогадах про нього, що коли вона в зв'язку із арештом свого чоловіка в 1924 р., позбулась роботи як дружина ворога народу, і потрапила у велику скруту: «В ці тяжкі для мене часи А. Кримський виявив виключну увагу до мене: без мого прохання він влаштував мене «позаштатним» науковим робітником в Академії, що давало мені правне становище і деяку платню за зроблену працю»². Він також робив все можливе, щоб витягнути академіка М. Н. Василенка із ув'язнення, організовуючи разом із С. Єфремовим колективні звернення членів УВАН до уряду з проханнями звільнити його, або із проханням взяти на поруки. Він робив це, знаючи, що за ним теж стежать, і здоровий глузд мав би казати, щоб він був обережний. Коли Н. Полонська-Василенко втратила роботу вдруге в 1935 р., він фактично взяв її своїм секретарем, що допомогло їй протриматись³. Наведу ще одну цитату із роботи Н. Полонської-Василенко, яка дає об'ємну характеристику А. Кримському: «Цей епізод в усю ширинь показує виключну доброту і вміння відкликатися на чуже нещастя. Людина пристрасна А. Ю. Кримський не знав ні страху ні обмеження в своєму ставленні до людей, і якщо ставився добре, – то був здатний на все»⁴.

Отже, наведені вище джерела підтверджують думку, що А. Кримський був людиною благородною, доброю, щиросердною, чуйною, яка завжди піклувалась про ближніх та оточуючих людей, я про родину та друзів, так і про рідних. Більше того, він допомагав, захищав, намагався витягнути із більшовицької м'ясорубки тих, кого любив, хто для нього був важливий, не зважаючи на небезпеку бути самому розчавленим системою, опинитися там же, що зрештою і сталося. Таке протистояння системі, яка розчавлює людську гідність і залякує, змушує відчувати настільки великий, поза межний страх за власне життя, що це ламає психіку, і винищує все людське в душі індивіда, будь-які почуття та етичні переконання – протистояння, яке він вів фактично понад двадцять років, потребувало неабияких сил і засвідчує про величезну силу духу як і надзвичайне благородство цієї людини.

Трохи хотілось поговорити про *стосунки А. Кримського з чоловіками*. В українське літературознавства і в гуманітарний дискурс були притягнуті

¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–3.

² Полонська-Василенко Н. Вказана праця. С. 92.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 92–93.

гомофобні уявлення патріархального суспільства про те, що люди гомосексуали мають кидатися на кожного чоловіка, хто з'являється на горизонті їх життя, і відчувати до всіх чоловіків сексуальне бажання «фізичної близькості» чи щось «подібне до садистської насолоди»¹. Такі переконання побутують в середовищі гетеросексуальних осіб, і вони, власне, закорінені на уявленні про інші сексуальності – як про збочення та розпусту, засновану на стереотипах про особливу хтивість людей, які не сповідують «нормальну» сексуальність. Тому особам з іншими сексуальностями відмовляють у праві вибирати своїх об'єктів сексуального потягу індивідуально, і намагаються перетворити всіх чоловіків із оточення, на коханців або на об'єкти саме сексуальних переживань. Саме так вийшло із А. Кримським, йому в такі об'єкти приписують А. Гагаріна, Бориса Міллера², Всеволода Міллера та навіть І. Франка³, базуючи все це на інтерпретації його поетичних творів, листів та його присвят до його поетичних творів. Але такі інтерпретації – не дуже надійні, особливо, якщо розглядати ситуацію в світлі ретельнішого аналізу всіх супутніх джерел та історичного контексту. Іноді присвята – це просто присвята. Бо чомусь щодо осіб гетеросексуальної орієнтації у присвятах їх творів не завжди шукають сексуальний підтекст, а щодо гомосексалів, чи коли є натяк на цю орієнтацію – будь ласка.

Дивно, як ще не знайшли гомоеротичного підтексту та сексуального бажання у такій присвяті Кримського: «Найдорожчому моєму приятелеві і найкращій людині, яку я коли знав, акад. Володимиру Івановичеві Вернадському присвячую сю книжечку своїх віршів» – саме така посвята була на збірці «Пальмове гілля. Екзотичні поезії». Ч. 2. (1903–1908). Москва-Звенигородка, 1908 р.

Стосунки із князем Александром Гагаріним зробили чи не еталонними стосунками гомосексуального характеру в житті А. Кримського, або в крайньому разі заснованими на сублімації сексуального потягу Кримського до князя, з натяками на неприродність почуття А. Кримського та його занадто бурхливі емоції про прощанні з другом⁴. Але ніде поки що не знайдено джерел, які б підтверджували, що такі стосунки між ними дійсно існували, і що вони не були просто дружніми, все тримається на інтерпретації листів самого Кримського та на домислах і припущеннях. Спробуємо розглянути, що кажуть про це джерела.

Князь Александр Александрич Гагарін (1862–1919)⁵, російський дипломат, який розпочав свою службу від 1893 р., був секретарем посольства в Бухарі, потім з 1895 р., працював в посольстві в Бейруті, він був секретарем

¹ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 165, 175, 176, 178, 182, 236, 240, 241, 242; Авербух О. «Агатагел Кримський у Лівані: орієнталізм і гомоеротичне бажання в поезії українського модерніста». *Критика. Міжнародний огляд книжок та ідей*. 2020. Число 3–4. С. 7, 8.

² Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 241, 242.

³ Авербух О. Вказана праця. С. 2–15.

⁴ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 240–242.

⁵ *Дворянские роды Российской империи 1721–1917 [Текст] / авт.-сост. П. Гребельский [и др.]; науч. ред. С. В. Думин. СПб., 1993. Т. 1. С. 343.*

генерального консула, або, як його називає А. Кримський, віце-консулом, тому що на ньому лежала відповідальність за організацію роботи посольства. Пізніше він служив в посольстві Марокко (1897) і консулом в Нагасакі, а потім повернувся до Бейрута вже в 1905 р., але вже генеральним консулом.

Князя Александра Гагаріна Агатангел Кримський вперше згадує в листі від 20 жовтня 1896 р., він познайомився із віце-консулом Російського консульства в Бейруті як тільки-но приїхав в це місто, і от за яких обставин: на митниці османські митники конфіскували книги А. Кримського з ісламу, бо такі книги були заборонені на території Османської імперії. Кримський звернувся до російського консульства і віце-консул втрутився в цю справу та забрав ці книги із митниці і повернув Кримському¹. Так швидко зав'язалось знайомство, відразу із обома членами подружжя. В цьому ж листі, де він згадує про свою пригоду із османською цензурою та митницею, він пише про подружжя Гагаріних:

«Этот князь А. А. Гагарин заместитель генерального консула успел уже мне подарить сирийскую рукопись, XII в., несколько дорогих книг (его отец был ориенталистом), предоставил пользоваться своей ценной библиотекой, а жена его, крестная дочь Як. Лазаревского, подарила мне редчайшую афганскую марку»².

У відповідь на подарунок князя, Агатангел Юхимович вирішив подарувати йому, як і Федору Успенському, тодішньому директору Російського Археологічного Інституту в Константинополі, свою працю про суфізм, і просить рідних її вислати³.

Сам князь, займаючи посаду заступника консула Російської імперії, не знав арабської мови, і для того, щоб провадити свої посадові обов'язки, він мав місцевого секретаря, від перекладів якого залежала вся діяльність консульства, та і політика Російської імперії, оскільки консульство збирало інформацію про політичні настрої в різних суспільних верствах арабського суспільства тодішньої Сирії, зокрема серед православних арабів, про міжконфесійні стосунки. В той час Росія брала на себе роль оборонця світового православ'я. Князь підозрював, що секретар його обдурює, і тому поява російського науковця в Бейруті, який володів арабською – була для нього великою нагодою перевірити свої підозри. Князь залучив Кримського до роботи перекладачем у нього, неформальної звісно, він просив стипендіата московського вишу допомогти йому у перекладі текстів та верифікації зібраної арабськими інформаторами інформації⁴. Кримський перевіряв рапорти секретаря та інших співробітників посольства, перекладав арабомовні документи місцевої влади, тощо⁵. Кримський виявив, що дійсно, арабські співробітники часто махлювали, щоб схилити консульство до якихось вигідних для себе дій, так і неточно відображали події в перекладах рапортів. Через деякий час Крим-

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 23350. Арк. 5.

² Там само.

³ Там само. Спр. 23356.

⁴ Там само. Спр. 23634. Арк. 118.

⁵ Там само. Арк. 130–132.

ський виявився втаємниченим у багато секретів державної політики Росії, як і таємниць дипломатично місії, російської, як і інших, теж. Така діяльність Кримського викликала звісно незадоволення місцевих, були і намагання з їх боку підкупити Кримського і схилити його до співпраці, які він відкинув. Дуже швидко Кримський став неформальною правою рукою князя Гагаріна, і почав брати активну участь у політиці. Він якось писав рідним, що якщо їм повідомлять, що його убили, то хай знають, що убили його за відстоювання інтересів Російської імперії. Він також просив купити фуражку з кокардою¹, щоб бути схожим на чиновника російського посольства, які носили формений стрій, така фуражка відбивала у арабів охоту зв'язуватися із російським чиновником, кривдити чи убивати його, бо знали, що Росія за смерть чиновника помститься, і розправа обов'язково їх наздожене.

Окрім того, Кримський використовував своє положення – він економив на миті, бо князь дозволив, щоб родичі Кримського прислали листи та посилки не йому, а на адресу консульства, як дипломатичну пошту². Таким чином, він провів із князем Гагаріном півтора роки у співпраці і у бесідах, участі у званих обідах у князів Гагаріних, поїздках разом з князями в гори³.

Кримський використав дружбу князя, щоб організувати разом пошуки старожитностей давнього світу, які знаходили на території Лівану. Тоді створення власних колекцій давніх артефактів, що залишились від стародавніх цивілізацій Близького Сходу (і не лише Близького) вважалося безневинною діяльністю будь-яких туристів чи європейців, які з тих чи інших причин відвідували близький Схід. І такою розвагою так чи інакше займалися всі представники європейських посольств на територіях Османської імперії. А нині такі дії б були кваліфіковані як нелегітимні археологічні розкопки та розкрадання культурної спадщини Османської імперії.

Князь передав Кримському стародавній сирійський рукопис, про це вже вказувалося вище, а той, своєю чергою відправив його в Московське археологічне товариство, і розповів їм, що це подарував князь А. Гагарін; Товариство опублікувало пам'ятку як власне надходження, рукопис виявився надзвичайно цінним і старішим – VI ст. н.е.⁴ Це викликало непорозуміння з князем, бо той не мав наміру передавати ці пам'ятки у власність Товариства, але Кримський залагодив проблему. Товариство прийняло князя в свої члени, цьому посприяв А. Кримський – тоді то було почесно, і князь не піднімав більше питання про те, чи подарував він ті пам'ятки Товариству, чи ні.

Кримський скориставшись примиренням та дружнім настроєм князя ще раз: «Но я все же остался доволен: мне удалось на радостях выманить у него некоторые финикийские древности, которые я немедленно отправлю в Москву, тоже в Археологическое Общество»⁵.

¹ IP НБУВ. Ф. I. Спр. 23357; Спр. 23634. Арк. 104.

² Там само. Спр. 23255.

³ Там само. Спр. 23357.

⁴ Там само. Спр. 23634. Арк. 261.

⁵ Там само. Арк. 276.

Цей епізод показує, що Кримський був схильний до деякої авантюри та ризику, а також, що він мав талант вести перемовини між різними агентами, і використовувати ситуацію з користю для себе. Кримський, можна казати, був майстром інтриги, організації різних справ, посередником у перемовинах різних людей, та в торгових операціях, як і в інших, його кореспонденція – дуже широка, і свідчить про немалий організаторський хист. Про його організаторські здібності свідчить кількість установ, які він одночасно створював та очолював в 1920-х роках, та кількість проблем, які він вирішував. Як, схоже і про певну дециду авантюризму, який штовхав його на різні вчинки, часто ризикованого характеру. Саме цей авантюризм дозволив нам, українським науковцям, в результаті мати НАНУ, бо лише людина авантюрного характеру наважиться кинути налагоджений побут та тепле місце професора московського інституту, щоб поїхати робити нову установу в Києві, в тих просто жажливих умовах життя, які склались на українських теренах в 1918 р. І він створив не одну установу, а декілька.

Вище вже згадувалось орієнтація Кримського на людей, намагання допомогти і розв'язати їх проблеми. Власне такі послуги і обмін такими послугами – то була частина куртуазної культури XIX століття та початку XX, і в цьому нема нічого дивного, бо саме на взаємних послугах, посередництві у спілкуванні, знайомстві потрібних людей із свого оточення із потрібними людьми, знайомствах взагалі та родинних і професійних зв'язках тощо і трималось життя і навіть просувалась кар'єра пересічного представника аристократії, як і третього стану, який намагався долати шаблі суспільної ієрархії.

Маю сказати, що для сучасних біографів чи дослідників А. Кримського залишився нерозпізнаним такий нюанс, що наприкінці XIX та в першій декаді XX ст. Кримський жив у ієрархізованому і становому суспільстві Російської імперії, із наявною суцільною чиновницькою ієрархією, та ієрархією рангів та титулів, яка розподілена для них об'єм повноважень та можливостей зловживати своєю владою над «нижчестоячими», яка пронизувала не лише чиновницький апарат а все суспільство, в якій кожен, навіть не чиновник, чітко знав своє місце, як і хто вищий, а хто нижчий від нього, і правила спілкування із кожними, хто вище чи нижче. Тут від вищих класів і вищестоящих начальства і та представників вищих щаблів влади, залежала доля їх підопічних та нижчих за рангами людей. А нижчі за рангами люди намагалися догодити вищим, щоб мати як зв'язки, так і хорошу думку начальства усіх рангів щодо них.

Чому Кримський переживає щодо ставлення князя Гагаріна і як і інших осіб, які стояли на шаблі вище від нього? Та тому, що його кар'єра і можливість далі працювати на посаді в державному університеті залежали від таких зв'язків і від милості чи немилості вищестоящих. Всеволод Міллер був його безпосереднім начальником в університеті, а князь Гагарін був заступником консула його країни, і від його ставлення залежало дуже багато чого в житті всіх підданих Російської імперії, які мешкали під його патронатом. Тому це не просто невротичні переживання нав'язливого характеру, як

сприймуть його оточуючі люди, а особливо люди, вищі за рангом, це цілком зрозумілі переживання людини, яка відчуває свою нижчість та яка є соціально ущемленою і розуміє свою залежність від вищестоящих осіб.

Родина Кримських активно пробивала собі дорогу у вище товариство. Варто звернути увагу на такий нюанс, в листах до батька, як і до брата, він виписує повністю усталене тоді звертанням до чиновника певного рангу, яке вони мали. Наприклад, до брата адреса була виписана так:

«Russie, Moscou
à m-r E. Krymski
Россия Москва.

М. Бронная, д. Гирша кв. № 3.

Его Высокоблагородию Ефиму Ефимовичу Крымському»¹.

Виписування перед прізвищем титулу: «Его высокоблагородию» – це не просто хизування чинами та званнями, а норма, яка регламентувала, щоб до кожного звертались відповідно до його рангу. Наведена адреса французькою та російською мовою – наочно показує різницю між суспільною структурою та ставленням до людини наприкінці XIX століття в Європі (у Франції), та в Росії. Батько Кримського, мав станом на 1896 р. чин «Надвального советника» – цивільний чин VII рангу, за 14-ступеневою Табеллю про ранги, це теж «высокоблагородие», що на той час давало право на «личное дворянство», але не на «потомственное дворянство».

В атестаті Лазаревського інституту східних мов соціальний статус А. Кримського було вказано як «син чиновника», та «православний», що давало певні переваги над «кинородцями», з яких вони вийшли, але в становому суспільстві все ж це була не така висока позиція, бо на вершині стояло дворянство, яке теж розділялось на різні чини і категорії, але до дворянства треба було дослужитись. Самому Кримському після закінчення Лазаревського інституту східних мов та успішного складання іспитів в 1895 р. було присвоєно чин 10 класу, про це вказано в Атестаті:

«... удостоен права на чин десятого класса, в каковом и утверждается при поступлении в гражданскую службу, согласно §178 того же Устава, и 122 ст. Св.Зак. изд. 1876 года Т. III. Устава о службе по опред. от Правительства. Право же его, Крымскаго, на поступление в военную службу и на производство потом в офицеры определяется существующими по военному ведомству правилами... как лица окончившего курс учебного заведения первого разряда»².

Чин десятого класу – «коллежский секретарь», один із нижчих чинів Російської імперії. Родина Кримських, за наявної певної заможності та просуванню власного соціального статусу, завдяки багаторічній службі батька, не були дворянами потомственными, хоча батько і дослужився до дворянства, але цей чин після 1856 р. давав право не на потомственное дворянство, а на особисте, а сини мали самі власними зусиллями просуватися вперед

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23247.

² ІСАК НАНУ. Ф. І. Спр. 1. Арк. 3.

в системі рангів та титулів. До речі, науковий ступінь доктора наук чи професора університету автоматично тягнув за собою призначення «надворним советником» теж.

На початку 1906 р. А. Кримському, тоді вже екстаординарному професору Лазаревського інституту східних мов «в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы вашей, Всемилостивейше пожаловали Мы вас, Указом в 1 день января 1906 года Капитулу данным, Кавалером Императорского и Царского Ордена Нашего Святого Станислава третьей степени»¹.

Та все ж таки, станом на 1896 р. розрив у титулах між ним і князем Гагаріним був значний, від «високоблагородія» до «його світлості» було далеко, а отже спілкування між ними на рівних було проблематичним. Нижчий в ієрархізованому суспільстві завжди мав не забувати про різницю, коли говорив із вищим. В тій трохи фарс-мажорній обстановці поза межами Росії, між ними зав'язалися приязні стосунки, навіть дружба, але їх рангова різниця бентежила Кримського, він відчував все таки її. І йому важко було балансувати між щирим спілкуванням на рівних та «чинопочитанієм», яке вимагалось у бесіді рядового підданого та помічника консула Імперії, як і чиновників різних рангів. «Чинопочитанія» він не терпів, і волів говорити все, що думає, як рівному, але такі речі могли б і не сподобатися князю, і не завжди вони йому подобались.

Між Агатангелом Кримським і князем Александром Гагаріним встановилось певне змагання в аристократизмі. Кримський переймався тим, що він не мав аристократичного, дворянського походження, тобто тим, що він – плебей. І разом з тим, він вважав себе аристократом, благородною людиною, благородство якої – в душі, в її обраних цінностях, і яке перевершує будь-які формальні чини та ранги. Тут виявилось, що він має справу із дійсним аристократом за статусом, і Кримський намагався перевершити князя своїм духовним аристократизмом. Тому він, коли між ними виникали якісь суперечки, сам заправило ніколи першим не йшов на примирення, а чекав, коли віце-консул його покличе. Одна із таких суперечок виникла вже перед самим від'їздом віце-консула, Кримський образився і вирішив більше не бувати у Гагаріних, при цьому він дуже переживав, що поїде не попрощавшись із князем, але переступити через свою гордість не міг. Але князь сам прийшов до нього додому і сам виступив ініціатором примирення, що Кримського дуже зворушило, він написав про це все в листі, і про своє захоплення Гагаріним: «Во сколько раз он добрее меня. И .... благороднее меня»².

Більше вони не сварилися, і вже коли вони розставалися, то виникла та сцена прощання, яка була інтерпретована на користь ніби-то особливого характеру їх стосунків – вони обнялися, і власне обидва були дуже зворушені, а розплакались³. Нічого дивного в тому нема, адже за півтора року вони дійсно здружились, окрім того, вони прожили цей час в ісламському оточенні, де якраз вияв почуттів між двома чоловіками – цілком в межах суспільної норми.

¹ ІСАК НАНУ. Ф. 1. Спр. 1. Арк 5.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 923–924.

³ Там само. Арк. 924–925.

Власне на стосунках вищі-нижчі, та на описі психології таких стосунків і побудований роман А. Кримського «Андрій Лаговський». В романі є ще один цікавий вимір – не зчитаний до цього часу, здається ніким – Андрій Лаговський та Володимир Шмідт і сім'я Шмідтів протиставляються як представник інтелектуальної еліти колонізованого суспільства та представник(и) колонізаторської еліти, які скрізь на території Російської імперії – у себе вдома, і навіть на Кавказі, бо вони все це підкорили і всюди господарі та пани. Вони освічені, виховані, ведуть бесіди на світські теми, можуть дозволити собі навіть не ховати свої радикальні ніби-то погляди на стан справ в Росії (бо їм, як представникам пануючого класу дозволяється такі погляди мати), і разом з тим, постійно виказують свій супрематизм всім, хто нижчий від них, не зважаючи на позірний демократизм у стосунках із бідним професором математики. А Лаговський – не може себе так вільно почувати, бо відчуває свою неналежність до цього класу, і залежність від них, і іншу ідентичність, іншу національну ідентичність. У романі тонко протиставляється (велико) російськість – (мало)українськість, і головна проблема Лаговського в тому, що саме він вибере: відмовиться від своєї сутності, яка є покріпаченою, і яку в романі уособлює його мати, і прийме іншу ідентичність – «руську», почне вести себе так же, як і завойовник Володимир Шмідт. Прізвище сім'ї Шмідт – дуже характерне – воно не російське, отже вони, чи їх предки, не є етнічними росіянами, і колись теж мали зробити вибір, вони його зробили – стали асоціювати себе із колонізаторами, і мають достаток, статус і власне набули і свідомості представників титульної нації імперії. Але виявляється, що зміна ідентичності – це ще й проблема етична, і Лаговський розуміє, що він – не такий, і що він не може так споживати блага життя, особливо не може споживати людей як речі, що обслуговують його потреби, не думаючи про етику, він – інший, він представник отого затурканого і дурного народу, безсилового змінити свою долю, і часто такого, що не усвідомлює навіть, наскільки вона важка, та наскільки він – не цивілізований, з яким так не хоче себе асоціювати, і уособленням якого є його мати. Тому він і примиряється із матір'ю в романі, і тому висуває радикальні ідеї в обговореннях, які залишаються ідеями, а не діями, а наприкінці знаходить втіху у зміні власного світогляду та пориненні в містику суфізму.

Міф про нелюбов до матері та міфологія навколо родини Кримського. Як вже зазначалося, З. Фрейд вніс стереотипи в уявленнях про гомосексуальність, зокрема, стереотип щодо того, що у них завжди мають бути неприязні стосунки до матері, бо вони мають фіксацію на матері, і ніби то якийсь конфлікти чи неприязнь до матері в ранньому дитинстві могла бути тригером, що запускав їх іншу орієнтацію. Спираючись на цей стереотип С. Павличко намагалась всіляко довести тезу про нелюбов А. Кримського до матері, чи навіть ненависть до неї¹, використовуючи як основний аргумент образ матері Лаговського в романі, та авторські тлумачення архівних документів. Одним із аргументів був такий, що він не писав їй окремі листи і нечасто

¹ Павличко С. Вказана праця. 2016. С. 146–158.

її згадує в листах до інших. Тут знову зігноровано історичний контекст, в якому жив А. Кримський. Бо можна поставити питання в іншому ракурсі: а чому він мав писати листи окремо до кожного члена родини? Адже таке заняття потребує великої кількості часу, це ж не одне й те, що поговорити з матір'ю по телефону.

Звичною практикою в культурі листування XIX ст. (та і більш раннього часу теж), була таке: писали листи батьку (голові родини), а голова родини їх прочитував чи переказував усім членам родини. Починаючи від епохи Просвітлення еліта суспільства, а потім і все ширші освічені маси були втягнуті в культуру листів і листування, мистецтва писати листи навчали змалечку, і від вміння робити це грамотно і літературно та навіть цікаво, залежала кар'єра людини, як і ставлення оточуючих до особи. Коли практика спілкування на віддалі, зав'язана на культурі листування, персональних візитів та повідомлень через записки, які залишали один одному, коли не заставали вдома чи в офісі, перейшла у інший формат, – у формат спілкування спочатку телефоном, а в останні роки 20 століття та на початку 21 століття і через мобільний телефон, емейл та згодом, смартфон та мережеві ресурси, і інтернет, то культура листування – поступово відійшла в минуле, і було втрачена частково, принаймні багато її моментів стало нині незрозумілими. Культура спілкування яку ми маємо нині, – це інша культура, відмінна від культури листування, а культуру листування потрібно пояснювати виходячи саме із практик тодішньої культури листування.

Кримський володів вмінням писати листи, його епістолярна спадщина дуже значна. Якщо говорити про його кореспонденцію із рідними періоду перебування в Лівані, то потрібно вяснити окремі моменти. Хоча його листи до рідні мають і правки, закреслення, і доповнення на маргіналіях – це все неминуче виникало в тодішніх умовах, бо папір коштував дорожче ніж нині та і тоді ще не було зручних кулькових ручок. Він писав листи у вільний від своїх занять час, вдома, часто по гарячих слідах своїх пережитих пригод в новій країні. Листи часто він розпочинав в один час, а дописував через деякий час, через день чи декілька, і в іншому настрої, що відображалось і на іншій тональності його писання та «фраптовим» ніби то переходам від однієї теми до іншої, від лірики у описі грози до опису відвертих побутових сцен у арабській сім'ї, де він жив. Все це було звичною тоді нормою.

Листи на ім'я батька не були листами лише до батька, це листи до всієї родини, яка проживала в Звенигородці. Так він звертався, насамперед, до батька, особливо коли він обговорював з ним господарські справи, бо він залежав у фінансовому стані і від батька теж, і тому давав йому звіт по потрачені гроші та просив його про виділення коштів на конкретні потреби, або самі потреби. Але такі листи, і ті частини, де він описував своє життя в Бейруті призначалися для всієї родини, їх або прочитували, або переказували. Свої листи він підписував зазвичай теж просто Фаня, чи Ф.

Чому Кримський писав окремі листи до брата з Бейруту? Бо той на той час мешкав з родиною в Москві, хоч вони на літо і могли вибратися в Зве-

нигородку. Отже листи він писав батьку та брату окремо тому, він писав на різні адреси в Звенигородку та в Москву, а не тому що він спілкувався лише із батьком та із братом. І ці листи вже призначались не тільки для самого Юхима Юхимовича, а для всієї родини брата взагалі, принаймні для його дружини, в окремих листах він наголошує, що цей абзац брат мав би прочитати своїй дружині – Марії Фердинандівні, про це згадувалось вище.

Кримський згадує сестру в своїх листах або пише окремі листи до своєї сестри Марії – коли він їй доручає певні справи, – бо Марія була своєрідним секретарем, і вела справи Кримського на території Російської імперії та навіть була відповідальна за листування із закордоном. Через неї йшло листування із видавництвами в Західній Україні, яка на той час була поза межами Російської імперії, як і із іншими адресатами, листи яких надходили в Звенигородку, поки Кримський перебував в Бейруті¹. Також він пише окремі листи до неї, щоб спонукати її подаватися вчителькою в напів-російський Інститут благородних дівиць, щоб вона приїхала до нього власне². Ймовірно, що родина, особливо батьки могли бути не в захваті від цієї ідеї, і він не міг написати батьку в листі про це, попередньо не узгодивши саму ідею із сестрою, та не переконавши її прийхати до нього, що здається, вона сама зустрівся з невеликою охотою. Ну і твердження, що він ніколи не згадує в своїх листах маму – невірно, він її згадує в своїх листах³.

Обговорювати відносини матері і А. Кримського на основі створеного ним образу матері Лаговського в його романі, вважаю взагалі неможливим, історик не може змішувати документальні матеріали та белетристику. Саме документальних свідчень, що він ненавидів свою матір, наразі нема. Отже, твердження про нібито ворожість до матері і уникання її, як і як про особливу ворожість в родині Кримських, надумані. Тон листів у листуванні членів родини не сприяє висновку про якусь особливу ворожість, чи проблеми та непорозуміння більшого градусу, ніж вони зазвичай є в інших родин, звісно, якщо не копирсатися в період дитячих та підліткових образ. Варто зазначити, що в Центральному архіві-музеї літератури і мистецтва зберігається дві фотографії, одна із них показує А. Кримського із матір'ю, а інша – А. Кримського разом із М. З. Левченком на могилі матері⁴. Обидві вони можуть засвідчувати, що він мав до матері добрі почуття.

Зупинимося на міфології, яка наросла навколо *надмірної чутливості «хворобливого генія»*, його переживань з усіляких приводів, зацикленості на собі, своїх почуттях, стосунках, хворобах і т.д. Все це в джерелах є. Але при аналізі джерел варто враховувати знову ж таки історичний контекст. Істеричність, переживання, почуття, і т.д. – були певним модним трендом в вищому товаристві Європи та Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., бо вони означували особу тонкої душевної організації, духовного аристократа, на протигагу черствим «селюкам», які були нездатні на високі почуття та

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23354; Спр. 23255; Спр. 23634. Арк. 160.

² Там само. Спр. 23634. Арк. 330, 348.

³ Там само. Арк. 455.

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 883. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1, 2.

різні відтінки цих почуттів. Тому в листуванні цієї епохи присутні як звичка розповідати про свої почуття і переживання (це така собі культурна практика постійного самовираження через листи), як інколи доходила до методичного самокопання, так і масові запевнення один одного в любові, відданості і інша фразеологія, яка виявляла дружні почуття, прихильність, сум через розлуку із адресатом, радість від листів, і т. д. Відсутність такої лексики в листуванні могли сприймати як черствість, неуважність, байдужість чи навіть ворожість, чи зверхність до адресата. Тому саме в контексті дослідження манери висловлювати свої почуття в листуванні тієї епохи і варто розглядати листи та інші тексти А. Кримського.

Проблема в тому, як відділити, де в его-документах А. Кримського (рахуючи за такі і його листи створені ним тексти документального чи наукового характеру і белетристику), є сам Кримський, а де – данина моді та нормам, яким мала відповідати освічена особа та культурна особа та інтелектуал того часу. Ця проблема потребує окремого і комплексного дослідження, як і проблема того, наскільки тодішні уявлення світової та російської психіатрії про психічні хвороби та відхилення, зокрема істерію, невроз, і т. д., разом із поширеними тоді в суспільстві уявленнями про це, та про нормальну та ненормальну сексуальність особи зіпсували А. Кримському життя та як вплинули на його самоідентифікацію.

Нині ми обмежимося лише декількома моментами. Джерела дають інформацію, не тільки як себе показував в листах чи і в інший спосіб А. Кримський, а і як він себе поведив. Насамперед, тут цікаве листування із родиною, бо воно виявляє зовсім іншого А. Кримського, зокрема такі його риси, як раціональність, педантичність, дієвість. Поряд з різними наріканнями на труднощі життя в незвичних побутових умовах Бейрута та в умовах іншого культурного середовища, видно, що він активно пристосовується до цього життя і завжди намагається проаналізувати ситуацію та отримати з неї для себе вигоду, в тому числі і фінансову, та що його рішення, особливо щодо вирішення побутових проблем та пов'язані із фінансами – не спонтанні чи викликані емоціями, а завжди ґрунтуються на тверезих розрахунках. У нього спостерігається певна сепарація – емоції і поетичні переживання – окремо, а ділові турботи окремо, і це все може уживатися в межах одного листа, якого він міг писати декілька днів, як вже зазначалось.

В його листуванні маса калькуляції, сум покупок, витрат, розповіді про арабських торговців-шахраїв, які намагались його обдурити, завищуючи ціну на товари, і як це у них не виходило, бо він збирав і аналізував інформацію, про те, за скільки це купують на базарі араби, і скільки те може коштувати в різних валютах, і моментально обраховуючи їх курси, вираховував приблизну оптимальну ціну, тощо¹. Враження від цих повідомлень таке, ніби ми маємо справу із математиком. Ще він розповідав про курси різних валют та різних номіналів і способів оплати та їх котування в Росії, в інших євро-

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23345, 23347І, 23348, 23349, 23350, 23351, 23352, 23353, 23354, 23255.

пейських країнах, та на території Османської імперії, і навіть радив батькові, як краще переводити гроші (через банки Габсбургської імперії а не через російські банки), щоб платити менший процент за послуги переказу. Він методично веде обрахунок своїх витрат, заборгованостей йому, виплат на роляті, час від часу він звертається до брата, щоб той забрав гроші за наукову діяльність, чи у тих, хто йому повинен щось виплатити і пише, як той має розпорядитись цими грошима.

Тобто, все це дозволяє характеризувати А. Кримського як особу підприємливу, яка вмів давати собі раду в економічному плані та гарного господаря. Родина А. Кримського була заможною до певної міри, мала певні кошти і власність – такою власністю була їх садиба в Звенигородці. Батько поставив на садибі власну друкарню, і видавав різну продукцію, він сам писав книги, підручники для шкіл, різні порадики, календарі-альманахи, як і власні фейлетони, зокрема «Щоденник провінційного ледацюги», «Хроніка шалапутя» та «Хроніка провінційного життя»¹, продукція друкарні користувалась гарним попитом. В широкому розумінні їх можна віднести до середнього класу, до його інтелектуального крила, бо вся сім'я жила в основному за рахунок інтелектуальної праці. А власність зобов'язує, і власник має гарно керувати своєю власністю і своїми фінансовими ресурсами, для того, щоб господарство не занепадало, а процвітало. Тут йдеться про навички управління власністю, та вміння організовувати свої доходи та свої видатки так, щоб не лише прожити, а й мати комфортні умови свого існування та примножити статки. Ці вміння були в тій чи іншій мірі притаманні заможним особам тієї епохи. І ці вміння були начисто зруйновані в «радянській людині», яка просто виживала і була поставлена в повну матеріальну залежність від держави, власності взагалі не маючи. Адже саме поняття приватної власності в Радянському Союзі обмежувалось речами побутового користування та рухомою власністю, бо вже приватну власність на житло держава контролювала, і через розподіл, і через встановлення норм житлової площі, яку особа може собі дозволити, якщо звісно він – не член номенклатури.

Садиба в Звенигородці – мала велике значення в системі цінностей родини Кримських. Будинок побудував батько Юхим Кримський. Будинок був великий, триповерховий і модерний на той час, власне – вілла. В господарстві садиби трудилися наймити та наймички, в листах до родини Кримський згадує, що у мами було дві наймички².

У 1922 р. А. Кримському довелося виборювати право залишатися жити у власному домі, збудованому батьками. В архівному фонді бібліотеки Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського зберігається довідка, яка надає А. Кримському право проживати у власній садибі в Звенигородці, для цього він мав довести, що його майно не перевищує оціночної вартості майна, при якій його потрібно конфіскувати. Невідомо, які документи він надавав, але

¹ Мицик В. «Поборник світла та його твори» (передмова до книги). *Кримський Ю. С. Хроніка провінційного життя*. Твори. К., 2018. С. 5–14.

² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 23634. Арк. 455.

відділ комунального господарства Звенигородського повітового Виконкому погодився залишити його будинок у його власності, і 15 вересня 1922 р. видав йому відповідну довідку¹.

Із перлюстрованих ГПУ листів з кореспонденції А. Кримського навесні 1927 р. можна винести деяку інформацію про господарські справи садиби в Звенигородці, тут знову присутні цифри, калькуляція видатків робітникам, що взялися ремонтувати будинок, також стає відомо, що там деякий час жила нахлібниця, а також були хатні робітниця та робітники в господарстві². Всі ці люди жили з оплати, яку їм платив А. Ю. Кримський.

Більшовицька влада, укупі із попередніми політичними пертурбаціями, не просто зруйнувала всю економічну систему, вона позбавила особу права заробляти своєю працею і отримувати за це винагороду, виходячи із затребуваності цієї праці. Була встановлена система розподілів, пайків, дефіцитів, пільг і регламентації, хто на що має право.

Період від переїзду А. Кримського до Києва і до його смерті – фактично був періодом бідності та скрути, яка додавалась до планомірного наступу на Академію та все більш гнітючої політичної обстановки. Його нарікання на скруту, тяжкі матеріальні умови, неможливість купити новий одяг та взуття чи полагодити старий, холод, часті перебої з хлібом, навіть голод – що в сумі було приниженням людської гідності, відомі із його численного листування, зокрема із Д. І. Багалієм, В. І. Вернадським, Н. Полонською-Василенко³. І ці описи фізичних страждань і незгод, та викликаних ними переживань, зовсім не данина моді, чи спосіб самопредставитись прибіднюючись, це описи жакливої радянської дійсності. В цих умовах він не лише не втрачає людської гідності, стоїчно переносить все, що трапляється, але і завжди намагається допомогти іншим.

Міфологія, витворена навколо суфізму. Агатангел Кримський був фактично першим дослідником на теренах Російської імперії, хто дав нарис історії суфізму⁴, він почав ним займатися ще до своєї поїздки в Ліван. В 1896 р. вийшла його книга; як зазначає Т. Маленька, не завжди це було саме дослідження, побудоване не текстологічному аналізі саме манускриптів, що містили суфійські філософські тексти, а мало дещо еkleктичний і компілятивний характер⁵, однак надалі він випустив цілу низку різних творів, або спеціально присвячених суфізму, або де розглядалися якісь його аспекти.

В цьому його головна відмінність від європейських поетів і письменників, які мали гомосексуальну орієнтацію і які відвідували країни Сходу, але не були сходознавцями. Так, вони конструювали собі свій «Схід», такий,

¹ ІСАК НАНУ. Ф. 1. Спр. 1. Арк. 15.

² ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-13835. Арк. 93, 103–104.

³ Матвєєва Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. К., 1997. С. 94–95 (№ 18); 130–142 (№ 34–42); 144–148 (№ 44, 45); 152–155 (№ 48–50).

⁴ Маленька Т. «А. Ю. Кримський як дослідник суфізму». *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості.* / відп. ред. Василюк О. Д. та ін. Київ, 2006. С. 350.

⁵ Там само. С. 353.

яким вони його хотіли бачити, дофантазуючи та витлумачуючи собі те, що бачили, це і дійсно називається орієнталізмом. А. Кримський – сходознавець, який гарно знав, яким іслам був насправді, і яким був суфізм теж, бо і те і інше були предметом його академічного дослідження. Звісно, його погляди, і наукові роботи не позбавлені орієнталізму, як і роботи інших сходознавців тієї доби, бо це явище ще не було відрефлексоване, робота Е. Саїда вийде аж у 1978 р. Але все ж було б резонно поставити питання, чи його орієнталізм – точно такий як орієнталізм Оскара Уальда чи Андре Жіда чи інших європейських письменників? Бо від цього залежить, як потрібно тлумачити його твори, зокрема поетичні, ті, що є, так сказати, орієнтального характеру.

Окрім наукових творів, енциклопедичних статей, лекцій про суфізм, він ще й займався перекладами суфійської поезії. Поряд із перекладами він друкував і свої «екзотичні» поезії, і здавалось би, на поверхні лежить натяк на те, що вірші А. Кримського можна і варто трактувати у контексті смислів якраз філософії суфізму та суфійської поезії, як пропонує аналізувати вірші Кримського відомий американський сходознавець Я. Стеткевич¹. Але з цього ракурсу ніхто із сучасних українських літературознавців аналізувати його літературний доробок не намагався. Спрямовані Соломією Павличко, всі бачать в його віршах лише гомоеротизм, і не бачать там суфізму. Вірніше, думають, що вони саме так і аналізують, бо, схоже, переконані що суфізм і гомоеротизм – це синоніми, бо інакше б не з'явилося таке чистісінько орієнталістичне кліше, як «Любов: орієнтальний варіант»². Мабуть причина цього в тому, що за аналіз творчої спадщини сходознавця бралися люди, які часто були далекі від сходознавства та мають досить побіжні, і часто спотворені уявлення про те, що таке суфізм та як потрібно трактувати суфійську поезію.

Дивно, що дехто намагається поставити знак рівності між суфізмом та гомосексуалізмом, і представити суфійські практики як нібито гомосексуальні практики, де вчитель проводить ініціацію учня через сексуальний контакт із ним, чи що не-будь подібне. Це схоже на вірування в те, що євреї додають кров християнських немовлят до своїх обрядових страв.

Наявність серед суфії осіб, які могли мати гомосексуальну орієнтацію (як вказувалось вище, доводити щось напевно тут дуже важко для осіб що жили давно, і щодо яких ми маємо мало достовірних джерел, можна лише зафіксувати іноді наявність практик одностатевого сексу, без неможливості в'яснення сексуальної орієнтації), не дозволяє генералізувати висновок, що всі вони були такими (певна кількість людей нетрадиційних орієнтацій є чи була в усі історичні періоди і в усіх суспільствах), чи всі терпимо ставились до гомосексуалізму, чи що він процвітав в дервішеских монастирях.

Суфійська поезія говорить, насамперед, про любов індивіда, суфія до Бога, який є його істинним коханцем³. Ця любов творіння до творця прояв-

¹ Stetkevych J. "Encounter with the East: The Orientalist Poetry of Agatangel Kryms'kyi". Harvard Ukrainian Studies. 1984. Vol. VIII. N. 3–4. P.

² Павличко С. Вказана праця. С. 242.

³ Schimmel A. «Sufism». *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/Sufism> [Доступ 12.08.2020]

ляється в тому числі і через споглядання творінням краси створеного Богом світу. А метафорою краси створеного Богом світу є, серед іншого, і краса людського створіння, незалежно від його статі, хоча милування чоловічою статтю переважає. Чому? Тому, що в ісламському світі інші культурні уявлення про красу статей, саме чоловіки, а не жінки є тут прекрасною статтю, звідси і «гомоеротизм».

Варто зазначити, що серед суфійських містиків були і жінки, так сама суфійська традиція вважає, що концепт божественної любові принесла в суфізм мислителька, аскетка і поетка Рабі-а Аль-Адавійя (або Рабі-а Басрійська), яка сформувала концепт істинної любові до Бога, – любов до самого Бога, без страху перед пеклом та без надії на рай та потойбічну нагороду¹. Її вшановують як святу, і вона та її поведінка є зразком чистої суфійської любові між творцем та його творінням. А звичним епітетом для позначення Бога є Коханий, бо божественна любов, яку суфій почуває до Бога має переважати над усіма видами земної любові. Неявно окреслений коханець в суфійській поезії, кохання до якого та жага з'єднання з яким спалює автора поезії – це ідеальний коханець, а таким є Бог. А художні образи ісламської, насамперед арабської любовної лірики були використані суфіями для витворення своєї філософської термінології і насамперед релігійної поезії².

Тому не варто ставити знаку рівності між образами суфійської поезії та присутніми в ній гомоеротичними темами і реальним практиками гомосексуальних контактів, чи описами почуттів до представника однієї статі, і тому вимога, щоб А.Кримський мав дати негативну оцінку цим образам, вимога, щоб вони викликали у нього несприйняття, бо «якогось пристрасного осуду «ненатурального гріха» в Кримського не знаходимо, однак знаходимо обурення з приводу великої кількості порнографії серед турецьких видань (ідеться про різного роду посібники із сексу), а також осуд плотської суті ісламу»³ виглядає трохи дивно. Власне сходознавець, що працює із матеріалами іншої цивілізації, не має давати оцінки подіям чи вчинкам людей з минулого, виходячи із своїх суб'єктивних переконань, ідеологічних, політичних, естетичних чи етичних, як і із цінностей власної цивілізації, бо це буде орієнталізм. Звісно, що погляди А. Кримського не були позбавлені орієнталізму (якщо розуміти це як різновид західного суперматизму), як і власної етичної оцінки історичних явищ, але нема нічого дивного в тому, що він пише про інше сприйняття одностатевих контактів та одностатевої любові в ісламі, і що намагається бути об'єктивним при його висвітленні, він же дослідник ісламу. І, як зазначалось, він перший з сходознавців російської імперії, хто почав про це писати про цей аспект суфізму та ісламської цивілізації. Більш детально, з використанням цитат із його творів, погляди Кримського на суфізм дослі-

¹ Див.: Smith M. Rabi-a, the Mystic and her Fellow Saints in Islam. Cambridge, 1928. Digitally printed version. Cambridge, 2010. Passim.

² Schimmel A. «Sufism». *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/Sufism> [Доступ 12.08.2020].

³ Павличко С. Вказана праця. С. 249.

джено у роботі Т. Маленької, до якої ми і відсилаємо читачів¹. Тут же дуже коротко зазначу додатково ще декілька моментів.

Жоден притомний сходознавець, який хоч побіжно знайомий із суфізмом, не буде сприймати всі образи суфійської поезії як натуралістичні сцени, що описують факти, наприклад як описи реальних оргій, бо розуміє, що суфійська поезія – складна система різних метафор та алєгорій, і її не просто читають, а розшифровують. Кажучи про одне, суфійський текст і суфійська поезія (а це трохи різні речі), насправді натякає на інше, і тому в кожному випадку потрібно ретельно розбиратися, що там сказано насправді.

Власне семантика суфійської поезії, як і поезії в перській чи арабській чи турецькій мові для читачів-носіїв мови зрозуміла, бо там вже склався комплекс традиційних художніх образів та пов'язаних із ними сенсів.

В українській мові ця традиція відсутня, і, саме А. Кримський вперше спробував представити суфійську поезію українцям, взявшись за переклади окремих творів. Оскільки український читач нічого не знав про суфізм, та про метафористичну, містичну і алєгорійну мову суфійської поезії, то Кримський змушений був, щоб якимось транслювати сенс цих висловлювань, пристосовувати їх до смаків та поглядів українського читача². Тому доводилось викидати цілі смисли і цілі рядки із перекладів, чи переінакшувати щось, щоб не налякати читача, який може неправильно витлумачити, наприклад, перевертав статтю об'єкту любові. Тетяна Маленька блискуче показала, яким є це на аналізі фрагмента однієї газелі Гафіза³. Так ці наповнені містицизмом та алєгоріями релігійні поезії перетворювались на суто любовну лірику. Т. Маленька зазначила, що саме складність перекладів та неперекладність багатьох моментів без необхідності писати великі коментарі та екскурси, що проясняли хоч якимось контекст, і зумовила той факт, що А. Кримський здійснив так мало цих перекладів.

Схоже, що в результаті його прагнення перекладати, пристосовуючись до уявлень читача, зіграло з ним самим злий жарт, бо його власну суфійську поезію тепер намагаються трактувати винятково як любовну лірику.

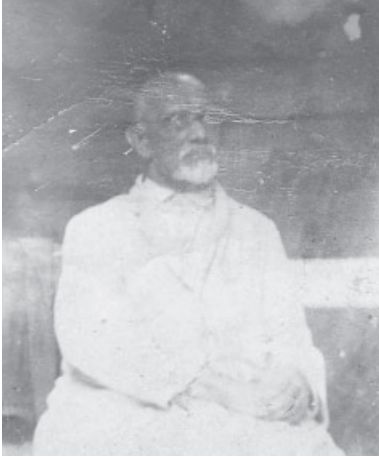

Марія Фердинандівна Кримська,
дружина Юхима Юхимовича
Кримського,
перша половина ХХ століття.
*Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ
2020 ©, ф. 1, спр. 4, фото 57.*

¹ Маленька Т. Вказана праця. С. 349–358.

² Там само. С. 355–356.

³ Там само. С. 325–356.

А. Кримський на терасі свого будинку в Звенигородці, 1930-ті-початок 1940-их рр. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 2, фото 42.

Будь-який дослідник, який намагається аналізувати суфізм, суфійську поезію, чи взагалі якісь теми ісламської цивілізації, щоб не впасти в орієнталізм, не повинен забувати, що йдеться про іншу культуру, де кордони між статями як і між нормативною та ненормативною поведінкою проведені в іншому напрямку. Звідси і нерозуміння, яке часто виникає у європейців, що особа, яка оспівує красу юнацького чи чоловічого тіла, сама себе не завжди ототожнює із гомосексуалами, бо нормою суспільства є таке, що чоловік може захопитись і красою жінки і красою юнака, молодшого від нього. Це інший погляд на сексуальність¹. Так, дослідники вважають, що він бере початок від давньогрецької культури.

Європейські практики спілкування передбачають дуже сильні обмеження в тактильному спілкуванні як між представниками різних статей, так і між представниками однієї статі теж, як і обмеження на публічні прояви різних почуттів, таких як дружба, приязнь, а не лише забарвлених статевим потягом. Всі можливі тактильні контакти, такі як по-

никами різних статей, так і між представниками однієї статі теж, як і обмеження на публічні прояви різних почуттів, таких як дружба, приязнь, а не лише забарвлених статевим потягом. Всі можливі тактильні контакти, такі як по-

А. Кримський з М. Левченков в колі сім'ї, літо 1925 р. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©, ф. 1, спр. 2, фото 2.

¹ Dakhlija J. «Homoeotismes et trames historiographiques du monde islamique». *Annales. Histoire Sciences Sociales*. 2007/5 (62e année). P. 1097–1120.

цілунок чи обійми між друзями, в Європі XIX століття були дуже регламентовані, і власне і нині є такими, і це і контрастує із нормами інших культур. На цю регламентацію наклались патріархальні уявлення про маскуліність, які диктували чоловікам обмежувати прояви своїх почуттів до всіх, як поведінку, яка не личить чоловічій статі.

Культурна норма, яка була поширена на Близькому Сході, навпаки, – не заперечує більшої свободи проявив почуттів та тактильних контактів між представниками однієї статі, так друзі можуть іти по вулиці, взявшись за руки, чи обніматися, чи навіть цілуватися і це не трактувалось суспільством як вияв гомосексуальної орієнтації, чи відхилення від норми, воно перебувало в межах норми. А європейці це явище, відповідно, могли трактувати, і почасти трактують досі в дусі прояву гомосексуальної орієнтації. Насправді такі практики поведінки – це складник іншої культури спілкування, яка була вироблена в іншій культурній спільноті, де спілкування і тактильне і вербальне між представниками різних статей

Родичі А. Кримського на подвір'ї садиби в Звенигородці, перша половина XX ст.

*Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ
2020 ©, ф. 1, спр. 2, фото 7.*

Жінки та діти із родини Кримських, групове фото.
*Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ 2020 ©,
ф. 1, спр. 4, фото 48.*

було сильно обмежене, але між представниками однієї статі не обмежувалось і не трактувалось як відхилення від норми. Звідси «відкриття» європейців XIX ст., що ніби то на Сході більш поширені гомосексуальні практики та більш терпиме ставлення до них. Останнє твердження – частково правдиве щодо Османської імперії кінця XIX ст., але ставлення в ісламі та в ісламському суспільстві до гомосексуалізму не таке просте, і краще його не спрощувати¹.

В спробах аналізу поезії А. Кримського у літературознавців присутнє нерозрізнення між тим, яким був Схід, і як його сприймали європейці. Скільки б вони не захоплювались Сходом, вони не є його частиною, вони творили інший, «свій Схід». Тому дивними є покликання на дослідження розвиток уявлень про гомосексуальні практики та сексуальну орієнтацію в ісламі як підставу для того, щоб витлумачувати через них стосунки між двома європейцями гомосексуальної орієнтації, чи внутрішній світ європейця нестандартної орієнтації. Скільки б європейці не імітували із себе орієнтальних чоловіків та їх стосунки, вони мали світогляд європейців, чи у досліджуваному випадку, представників верхівки російського соціуму, а не світогляд особи що вихована і жила в ісламській традиції. Тому всілякі перенесення результатів дослідження однієї цивілізації на конструювання розуміння сексуальності в іншій цивілізації – про взаємне запліднення чоловіків один одного, тощо, можуть виявитися красивими фразами. Особливо, якщо неможливо це «запліднення» довести документально.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що в біографічних дослідженнях важливий історичний контекст, епоха, за якої жила та чи інша людина, і її біографію, мотиви вчинків чи її думки неможливо визначити без розуміння повсякденних практик, в яких вона існувала та уявлень про норму, стереотипів поведінки та ідей поширених в суспільстві його епохи. А. Кримський жив в двох епохах, його світогляд сформувався за доби пізньої Російської імперії, а частину життя він провів за радянської доби, по-суті у протистоянні новим практикам цієї епохи та постійному відстоюванні свої ідеалів, та своїх моральних принципів. Ігнорування історичного контексту приводить до огортання постаті Агатангела Юхимовича Кримського різними міфами, які не сприяють нашому розумінню, яким він був, як і його ролі в сходознавстві, в науці України і взагалі в історії України. Сподіваюсь, що викладена вище історико-антропологічна розвідка, в фокусу уваги якої була постать Агатангела Кримського саме як людини, допоможе читачам скласти про нього більш збалансовані враження.

¹ Див. зокрема: Khaled El-Rouayheb. Before Homosexuality in the Arab-Islamic World, 1500–1800. Chicago- London, 2005; Dalacoura K. «Homosexuality as cultural battleground in the Middle East: culture and postcolonial international theory». *Third World Quarterly*. 2014. Vol. 35 (7). P. 1290–1306.